

**TANZİMAT DEVRİ'NDE VERGİ SİSTEMİNDE
YAPILAN REFORMLAR
(1839 - 1876)**

**Filiz DÜRÜMOĞLU
(Yüksek Lisans Tezi)**

Eskişehir - 2000

TANZİMAT DEVRİ'NDE VERGİ SİSTEMİNDE YAPILAN REFORMLAR

(1839 - 1876)

Filiz DÜRÜMOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak 2000

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ
TANZİMAT DEVRİ'NDE VERGİ SİSTEMİNDE YAPILAN REFORMLAR
(1839 - 1876)

Filiz DÜRÜMOĞLU
Tarih Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2000
Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Tanzimat'a kadar uzanan dönem içinde Osmanlı vergi sistemi Şer'i Vergiler (Tekâlif-i Şer'iyye) ve Örfi Vergiler (Tekâlif-i Örfiyye) olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştı. Şer'i vergiler kuralları Fıkıh kitaplarında yazılı ve dağıtımı Şeriat hükümlerine dayanan vergilerdi. Örfi vergiler ise devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınca konulmuş, vergi kanunlarına dayanan vergilerdi.

Osmanlı Devleti yükselme döneminde sürekli olarak topraklarını genişlettiğinden, gelir açısından bir problem çıkmamıştı. Ancak devletin çöküş yıllarında sürekli toprak kaybetmeye başlaması, gelirlerin de azalmasına neden oldu. Bu durumda maliyede özellikle de vergi alanında reform yapılması konusunu gündeme getirdi.

Tanzimat döneminde yapılan vergi reformlarında; gelir ile ödeme gücüne dayalı bir vergi sisteminin oluşturulması, vergi toplama yöntemlerinin düzenlenmesi, yeni vergilerin konulması, eski vergilerin düzeltilmesi, vergi tasnif şekillerinin değiştirilmesi, vergi muafiyetlerinin kaldırılması gibi adımlar atıldı.

Tanzimat devrinde vergi reformlarına paralel olarak mali kurumların düzenlenmesi, bütçe ve hazine konularında düzenlemeler yapılması gibi önlemler alındı.

Bütün bu verilere dayanılarak; Tanzimat devri, Osmanlı vergi sisteminin değişime uğradığı bir aşama olarak değerlendirilebilir.

MASTER PROGRAMME THESIS
REFORMS MADE ON TAX SYSTEM'S IN TANZİMAT PERIOD
(1839-1876)

Filiz DÜRÜMOĞLU
Science of History
The Anatolian University, Institution of Social sciences, January 2000
Adviser: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Ottoman tax system had been divided into two main groups called canonical and common usage Taxes till the Political Reforms of Abdülmejid. Canonical Tax's laws were written in İslam law books and its delivery were depended on canonical laws. Common Usage Taxes were depended on the laws which were put in a service by Usage instruments which were responsible for running and practising.

As the Ottoman Government had enlarged its lands during the development session. They had no difficulty in income. But during its period of decline they started losing its lands which caused the decrease of its income. Under this circumstance the need of reform occurred especially in the field of taxes.

There had been several steps taken in the tax reforms during the Political Reform of Abdülmejid; such as; Tax Organizations which were based on the rate of income, reorganization of tax collection systems new tax systems of reorganization of old tax systems and some tax classification and abolishment of tax exemption.

Through this reform age same precautions were taken such as reorganizations in the field of budget and treasuries paralling to financial Institutions reforms.

Depending on all these data, during political Reforms of Abdülmejid can be considered as a period of time when Ottoman Tax system faced very important changes.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TANZİMAT DEVRİ'NE GELİNDİĞİNDE OSMANLI VERGİLERİ VE ÖZELLİKLERİ

1. TEKÂLİF-İ ŞER'İYYE (ŞER'İ VERGİLER).....	6
1.1. Zekât	6
1.2. Haraç	7
1.3. Öşür	14
1.4. Cizye	18
1.5. Hayvanlarla İlgili Vergiler	20
1.6. Yave Vergisi	25
1.7. İhtisab Resmi	26
1.8. Pencik ve Beyt'ul Mal Vergisi	27
1.9. İltizam Bedeli	29
1.10. Madenler Vergisi	31
1.11. Mukataalar	32
1.12. Gümrük Vergisi	34
1.13. Diğer Vergiler	36
2. TEKÂLİF-İ ÖRFİYYE (ÖRFİ VERGİLER)	38
2.1. İmdadiye-i Seferiye	39
2.2. İmdadiye-i Hazariye	39
2.3. İane-i Cihadiye	40
2.4. Mukabele Akçesi	40
2.5. Avarız Akçesi	40
2.6. Menzil Malı	40
2.7. Bedel-i Nüzûl	40
2.8. Tayinat Bedeli	40
2.9. Nan Baha	41
2.10. Teamiye	41
2.11. Kürekçi Bedeli	41
2.12. Harc-ı Evamir	41
2.13. Harc-ı Ferman	41

2.14. Tebşirriyye-i Mu'tâde	41
2.15. Bedel-i Mübaşirriyye	42
2.16. Daire Masrafı	42
2.17. Taahhüt Temessûkatı (Reddiye-i, temessük, harc-ı reddiye)	42
2.18. Derbent Resmi	43
2.19. Murûriyye	43
2.20. İzn-i Sefine	43
2.21. Öşr'i Diyet (Şeriat hükümlerine dayanarak alınan diyet)	43
2.22. Sarrafiyye	44
2.23. Küherçile Bedeli (Kömür Bedeli, Kereste Bedeli, Kendir Bedeli)	44
2.24. Derbentçi (Köprücü, su yolcu)	44
2.25. Belderan	44
2.26. Sekbanlar	44
2.27. Topçular ve Humbaracılar	44
2.28. Sefine Masrafı (Gemi, kayık masrafı)	45
2.29. Aavid-i Mutade	45
2.30. Satran Bedeli	45
2.31. Katib-i Emlak (Maaşı Maliye)	45
2.32. Ceb-i Hümayun Akçesi	45
2.33. Bab-ı ali Tamiratı ve Devair Tefrişatı	45
2.34. Tevziat	46
2.35. İanat	46
2.36. Semerat	46
2.37. Tayyarat	46

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DEVRİ'NDE MALİ GELİŞMELER

1. TANZİMAT DEVRİ'NDE OSMANLI MALİYESİ'NİN GENEL DURUMU..	47
2. MALİ REFORMLAR AÇISINDAN TANZİMAT'IN ÖNEMİ	48
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE MALİ GELİŞİMİ ETKİLEYEN TOPLUMSAL VE KURUMSAL DEĞİŞMELER	48
4. BATI'DA VERGİLERİN GELİŞİMİ VE OSMANLI MALİ DÜŞÜNCESİNDE BATI ETKİSİ	50
5. TANZİMAT DEVRİ MALİ KURUMLARI	51
5.1. Maliye Nezareti	51
5.2. Merkezi Komisyon ve Meclisler	52
5.2.1. Meclis-i Muhasebe-i Maliye	52
5.2.2. Zimemat Komisyonu	53
5.2.3. Meclis-i Ali-i Hazain	54
5.2.4. Divan-ı Muhasebat	55
5.2.5. Diğer Komisyon ve Meclisler	55
5.3. Taşra Mali İdaresi	56
5.3.1. Eyalet Sorunlarının Araştırılması	56

5.3.2. İltizamın Kaldırılması ve Muhasıllıkların Kurulması	57
5/4. Muhasıllık Meclisleri	59
5.4.1. Meclislerin Kuruluş Şekli	59
5.4.2. Meclislerin Çalışma Şekilleri	60
5.4.3. Meclislerin Görevleri	60
5.5. Mahalli Meclislerdeki Değişim ve Gelişmeler	61
6. TANZİMAT DEVRİ'NDE BÜTÇE VE HAZİNELERDEKİ DÜZENLEMELER.	62
6.1. Hazinelerin Birleştirilmesi ve Tek Hazine Sistemine Dönüş	62
6.2. Bütçe Nizamnameleri	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DEVRİ OSMANLI DEVLET GELİRLERİ

1. VERGİ, RESİM VE HARÇLAR	66
1.1. Ancemaatin Vergi	66
1.2. Tahrire Dayanan Vergiler	67
1.2.1. Emlak Vergisi	68
1.2.2. Temettü Vergisi	69
1.2.3. Mesarîf-i Tahiriye	70
1.3. Cizye	70
1.4. Bedeller	71
1.4.1. Bedel-i Nakdi	71
1.4.2. Bedel-i Askeri	72
1.4.3. Bedel-i Tarik	73
1.5. Aşar ve Geçirdiği Aşamalar	73
1.6. Ağnam Resmi	76
1.7. Canavar Resmi	77
1.8. Gümrük Resimleri	77
1.8.1. Dahili Gümrük Resimleri	77
1.8.2. Harici Gümrük Resimleri	78
1.8.3. Gümrük Resimlerinin İdaresi	78
1.9. İhtisab Resmi	79
1.10. Duhan Resmi	79
1.11. Müskirat Resmi	80
1.12. Saydiye Resmi	81
1.13. Damga Resmi ve Harçlar	82
1.13.1. Damga Resmi	82
1.13.2. Harçlar	83
1.13.2.1. Mahkeme Harçları	83
1.13.2.2. Nüfus ve Mürur Harçları	85
1.13.2.3. Kontrato Harçları	86
1.13.2.4. Tapu Harçları	86
1.14. Rüşum-ı Müteferrika	87

2. VERGİ MUAFİYETLERİ	87
2.1. Bölgesel Muafiyetler	87
2.2. Dini Muafiyetler	88
2.3. Vakıf Muafiyetleri	88
2.4. Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Amaçlı Muafiyetler	89
3. MAKTU GELİRLER	89
4. ÇEŞİTLİ GELİRLER	90
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	96

KISALTMALAR

s	: Sayfa
c	: Cilt
S	: Sayı
Fas.	: Fasikül
vd.	: ve devamı
B.L.	: Büyük Larousse
M.L.	: Meydan Larousse
İ.T.A.	: İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi
bkz.	: Bakınız.
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
İ.İ.T.İ.A.	: İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
TODAİE	: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi
Bell.	: Belleten
Çev.	: Çeviren

GİRİŞ

Osmanlı vergi sistemi İslâmi unsurlarla Selçuklu Türkleri'nden ve yerel unsurlardan gelen birçok ögenin tam bir karışımıyla ortaya çıkmış mali bir sistemdir. Bu zengin mali hukukun doğmasında kaynağını İslâm Hukuku'ndan alan birçok kurullarla, devletin gereksinimlerini ve yerel koşulları, gelenekleri inceleyen "Tahrir Eminlerinin"¹ pratik çalışmaları önemli rol oynamıştır².

Tanzimat'tan önceki vergi düzeninin, devletin doğuşundan başlayıp 1839'a kadar gelişen bir geçmişi vardır. Bu sistem örneğinin ilk olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan alındığı bilinmektedir³. Fakat Selçuklular zamanında vergi şekli hakkında kesin bilgiler yoktur. Bununla birlikte Osmanlı vergi usulüne benzeyen tarafları çoktur. Konya Sultanlığı rejiminde her türlü verginin miktarını tayin eden esas ölçünün "Dirhem" veya "Adet" denilen gümüş para olmasına karşılık Osmanlı Devleti'nde akçe bu vazifeyi görüyordu. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş sıraları olan XIV. yüzyıl başlarındaki akçenin değeri son Selçuklu dirheminin yarısına eşit olduğuna göre hiç olmazsa bu iki ölçü sikke arasında adı geçen değer farkı dolayısıyla Selçuklu vergi usulünden Osmanlı vergi usulüne geçerken bu bakımdan önemli bir değişimin meydana gelmiş olması doğaldır⁴.

Yüzyıllar boyunca daha birçok İslâm ve Hristiyan ülkelerinin vergi usulleri Osmanlı vergi türlerini etkilediği gibi, bunun yanında devletin yeni yeni halk kitlelerini yönetimi altına alması ve birbirlerinden ayrı olan coğrafi bölgeleri zaptedişi de sözü edilen kurulu düzene yeni değişme ve eklemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır⁵.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren İslam Hukuku'nu uygulamaya çalıştığı için devlet kurumlarının ve özellikle verginin de İslâmi esaslara göre olması çok doğaldır.

Çok geniş toprakları olan, çeşitli dil, din, örf ve adetlere sahip halk kitlelerini bünyesinde bulunduran devlet, bağlı bulunduğu hukuki sisteme uygun bir şekilde bu milletlere çeşitli vergiler koymak zorunda kalmıştır⁶. Tarihin ilk dönemlerinden beri

¹ Tahrir Emîni. Osmanlılar ele geçirdikleri yerleri tahrir emîni adı verilen memurun aracılığıyla kütüğe geçirirler, bunlara dayanarak arazi ve emlakın kayıtlarını düzgün olarak tutarlardı. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, (İstanbul: 1993), c.III, s. 376.

² Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci**, (Ankara: 1979), s. 117.

³ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, (1453/1559)**, (Ankara: 1971), c.II, s. 217.

⁴ Akdağ, **a.g.e.**, c. I, s. 405.

⁵ Akdağ, **a.g.e.**, c.II, s. 117.

⁶ Ziya Kazıcı, **Osmanlılar'da Vergi Sistemi**, (İstanbul: 1977), s. 45.

varolan vergi, çeşitli cemiyetlerde, değişik şekillerde meydana çıkmıştır. Verginin “hediye, yardım, katılım, fedakarlık, zorla alma” gibi aşamalar geçirdiği bilinmektedir. Geçirilen bu aşamalarda verginin pekçok tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan herbiri, verginin özel bir yönünü gösterdiğinden son derece önemlidir. Bu tanımlar birleştirildiğinde vergiye, “genel masrafların toplamının halk arasında paylaşılması için uygulanan usuldür” denebilir.

Verginin esaslarına doğrudan doğruya girmeden önce Osmanlı vergi hukukunda vergi sözcüğü yerine kullanılan sözcük ve deyimleri açıklamakta fayda vardır. Bunları resm, teklif, bac ve adet olmak üzere dört bölüme ayırabiliriz. Bu sözcükler, vergisi alınan şeyin başına getirilmek suretiyle kullanılır.

Resm, Arapça bir sözcüktür, farklı anlamlarda kullanıldığı gibi “vergi” yerine de kullanılır. Resm, herhangi bir maldan devlet adına alınan vergidir⁷.

Tanzimat’tan önce verginin alındığı madde sona getirilmek suretiyle “resm-i çift, resm-i ganem” şeklinde kullanılmış, sonraları ağnam resmi, gümrük resmi şeklinde kullanılmıştır⁸.

Teklif, şariat veya devlet düzeni adına fertlerden (mükelleflerden) alınan “vergi” sözcüğü yerine kullanılan bir deyimdir. Tekâlif-i Şer’iyye, Tekâlif-i Örfiyye gibi. Bu sözcük külfet yüklemek anlamına gelmektedir. Her külfet ise bir kudret sarfını gerektirir. Bu yüzden teklifin kudret dışı olmaması gerekir⁹. Fırat Köprülü “halkın sırtına yükletilen külfetler elbette daha az ve daha adil oluyordu” diyerek teklifin kudret dışı olmadığını ifade etmiştir¹⁰.

Bac, kanunnamelerde alım satım vergisi olarak kullanılmakla birlikte Farsça bir sözcük olup “vergi” anlamına gelmektedir. Türklerin İran’da birçok devletler kurmuş olmaları mali bir terim olan “bac”ın da resmi Türk metinlerine girmesine neden olmuştur. İlhanlılar’da, Akkoyunlular’da ve Osmanlılar’da da vergi anlamında kullanılmıştır. İlhanlılar’da tüccarların yol ve mal güvenliğini sağlamak karşılığında alınırdı. Akkoyunlular’da esas olarak vergi anlamında kullanılmıştır¹¹.

X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar daha çok “baj” şeklinde kullanılan bu sözcük daha sonraları “bac” olarak kullanılmış ve Türkçe’ye bu şekilde geçmiştir. Osmanlılar’ın Balkanlara yayılmasından sonra Bulgar ve Sırlar da bu sözcüğü aynen almışlar ve

⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 46.

⁸ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 28 vd.

⁹ Hamdi Yazır (Elmalı), **Hak Dini, Kur’an Dili**, (İstanbul: 1960), s. 997.

¹⁰ “Tekâlif” **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, c.XXII, s. 11352.

¹¹ Hilmi Yücelen, **Türk Mali Tarihine Toplu Bir Bakış, Maliyeci Şairler Antolojisi**, (İstanbul: 1973), s. 35.

kullanmışlardır. Ermeniler de aynı anlamda kullanmışlardır. Fuat Köprülü XIX. yüzyılda "Diyar-ı Rum"da bac ve haraç'ın İran'daki gibi ağır olmadığını kaydederken sözcüğü mutlak olarak "vergi" anlamında kullandığı gibi birçok Osmanlı şairi de bu sözcüğü haraç ile beraber genel olarak kullanmışlardır¹².

Adet, bu sözcük özellikle "ağnam vergisi" söz konusu olunca "vergi" anlamında kullanılmaktadır¹³.

Osmanlı Devleti'nde cins ve miktarları kanunnamelerle tesbit edilen vergiler, uzun bir süre fazla bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Bu durum halkın menfaatlerine uygun olmuştur. Çünkü vergi oranı ile akçenin büyük bir değişikliğe uğramayışı gerek tahsildar ve gerekse halk tarafından vergilerin iyice bilinmesine ve anlaşmazlık çıkmamasına sebep olmuştur. Zira "en iyi vergi, halkın öteden beri vermeye alışmış olduğu vergidir" kuralını iyi bilen devlet adamları, bunun için vergi sistemlerini aynen korumuşlardır.

Osmanlı yapısal örgütleri, başlı başına ve kendinden öncekilerden tamamen ayrı olarak düşünülemez. Çünkü Osmanlılar kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türkler'in yaşayış tarzlarını, ahlak, ekonomi, örf, adet ve diğer özelliklerini almaktan çekinmemişlerdir. Bir şehir veya kasaba Selçuklular'dan, Karamanlılar'dan veya başka bir beylikten Osmanlılara geçmekle hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, sistem ve kurumları ile Anadolu Beylikleri sistemi ve kurumları arasında pek büyük fark yoktur. Bizi çok yakından ilgilendiren vergi konusu da yine onlardan farklı değildir. Hatta onların uyguladıkları vergi muafiyetlerini bile olduğu gibi kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti vergi hukuku ile ilgili esasları uygularken sadece Anadolu Beylikleri'nden yararlanmamış, diğer Müslüman devletlerin bu konudaki uygulamalarını da hiç değiştirmeden eski isimleri ile korumuş, halka zulüm niteliği taşıyan vergileri ortadan kaldırmıştır.

Osmanlı vergi hukukunun özelliklerinden biri de halktan alınan verginin halkı ne mali ne de hukuki yönden rencide etmemiş olmasıdır. Devlet vergileri belirlerken mükellefin hukuki ve sosyal durumunu da gözönünde bulundurmuştur. Osmanlı idaresinin insani yönünü ortaya koyan bir faktör de kendi egemenliği altında yaşayan Hristiyanlar ve Museviler, vergilerini zamanında verdikçe ve Müslümanları kızdıracak bir davranışta bulunmadıkça onlara en güzel bir şekilde muamele etmeleridir¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu kuruluş devirlerinde halka adil ve uygun bir vergi sistemi uygulamış olması nedeniyle önceleri Bizans İmparatorluğu'na, Balkan Kralıkları'na, Venedik'e bağlı olan ülkeler halkı, kendilerine çok ağır gelen eski vergilerden kurtulmak amacıyla Osmanlı yönetimine geçmek için başvuruda bulunmuşlardır¹⁵.

¹² Pakalın, a.g.e., c. I, s. 143, vd.

¹³ Kazıcı, a.g.e., s. 47.

¹⁴ Kazıcı, a.g.e., s.50, vd.

¹⁵ Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi (1863-1963), (Ankara: 1964).

Osmanlı vergi sisteminin özelliklerinden biri de toprak mülkiyeti ile ilgilidir. Osmanlılar'da toprağın işletilmesi hakkı devlete ait olduğu gibi çiftçinin vermekle yükümlü olduğu vergiyi de doğrudan doğruya devlet alamazdı. Bunu bir maaş karşılığı, herhangi bir memura verirdi ki, böyle olan bir kişiye sipahi, bu sisteme de "tımara sistemi" denirdi. Devletin bu gelir kaynağına da "dirlik" denirdi.

Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde arazi, tımara ve has olarak ikiye ayrılırdı. Örneğin üçyüz köyden oluşan bir sancağın ikiyüz köyü, ikişer veya üçer köy olarak 80-90 tımara ayrılır, hak kazanan askerlere verilir, kalanı has olarak vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerine ve ümeraya paylaştırıldıktan sonra artanı "hass-ı humayun" adıyla devlete kalırdı. Vergisi, bu göreve tayin edilmiş olan bir memur aracılığı ile toplanırdı. Sipahiye verilen yerlerden hasılatı 20.000 akçeye kadar olanına tımara, fazlasına da, miktarına göre zeamet ve has denirdi. Tımarlar, sonradan ikiye ayrılarak küçük kısmına "tımara", daha büyük kısmına "zeamet" adı verildi. Tımara sahipleri öşür, ağnam, çift resmi gibi oranları başka başka olan vergileri aldıkları gibi, devlet işletmesini elinde bulundurduğu arazinin tamamını sipahiye dirlik olarak vermemiştir.¹⁶

Tımara sisteminin Selçuklu Devleti'nden alındığına şüphe yoktur. "Tımara" sözcüğü eski Acemce tarihi metinlerde "ihtimam" ihsan ve inayet, bu maksatla verilen para, zahire, maaş veya "ikta" anlamlarına gelmekte idi. XIII. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı eserlerinde "ekmek, ikta, tımara, dirlik" sözcükleri kullanılmıştır¹⁷. Tımarın kılıç, eşkinci, munavebe, mülk, müstahfiz, hizmet, mensuat, sepet tımarı gibi çeşitleri vardı.

Tımara sistemi Selçuklu ve Osmanlı Türkiye'sinin maliye ve özellikle vergi tarihinin en büyük konusu olmuş devletin bir kaynak metodudur¹⁸.

Yeniçeri Ocağı kaldırılarak düzenli ordu meydana getirildikten sonra düzenlerini kaybetmiş olan tımara sahiplerinin de eskisi gibi kalmaları uygun görülmemiş bütün tımara sahipleri emekli edilerek tımara usulüne son verilmiştir¹⁹.

16 Kazıcı, a.g.e., s. 55.

17 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 497, vd.

18 Akdağ, a.g.e., c.II, s.251.

19 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 507.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DEVRİ'NE GELİNDİĞİNDE OSMANLI VERGİLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Osmanlı Devleti'nin gelirleri, fethedilen ülkelerden alınan haraçlardan, elde edilen ganimetlerden, çeşitli kaynaklardan alınan vergilerden ibaretti. Gelişme döneminde imparatorluğun aldığı topraklar devamlı arttığından gelir açısından da herhangi bir problem çıkmıyordu. Ama gerileme dönemi ile birlikte ülkenin toprak kaybetmeye başlaması gelirlerin de önemli oranlarda azalmasına ve imparatorluğun borçlanmaya başlamasına sebep olmuştu²⁰. Uzun ve sık yapılan savaşlar ve bu savaşlar dolayısıyla halkın yerlerini terk ederek tarım alanlarını boş bırakmaları, eldeki bazı toprakların yavaş yavaş kaybedilmesi, ayanların ve devlet ileri gelenlerinin lüks bir hayat yaşamaya başlaması ve halkın da buna özenmesiyle akçenin değerinin düşmesi bütçede açık oluşmasına neden olmuştur. Bütçenin bu derece açık vermesi Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından olan vergi konusunu daha önemli hale getirmiştir²¹.

Tanzimat'tan önceki devirlerde vergi esas olarak ikiye ayrılmış, birine "şer'i", diğerine "örfi" denilmiştir²². Vergilendirme kurallarından ilki dinseldir. Diğer İslam Devletleri gibi Osmanlıların da İslami inanç ve esaslara göre aldıkları vergiler "Tekâlif-i Şer'iyye" (Şeriatın ön gördüğü vergiler) diye adlandırılmıştır. Devlet bu vergileri şeriatın bir gereği olarak aldığı için "Rüsûm-ı Şer'iyye" de denilmiştir. Diğer taraftan devletin yürütme ve uygulama görevlerini yapmakta olanlara hizmetleri karşılığı halktan alınan bedel ise "Tekâlif-i Örfiyye" ("Rüsûm-u Örfiyye") olarak nitelendirilmiştir. Vergilerin miktarı, çeşitli kanunnamelerle, belgelerle zamana göre ayrı ayrı düzenlenmiştir²³.

Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde ve onun bir devamı olarak kurulmuş ve gelişmiştir. Bu vesile ile kendisinden önceki diğer İslâm ve Türk-İslâm Devletleri'nin çok zengin teşkilat ve kurumlarından da geniş ölçüde faydalanmıştır. Özellikle mali konularda Abbasiler'in parlak devirlerinde geliştirdiği yöntemleri uygulayan Osmanlılar'da, Tanzimat öncesi dönemlerde, vergiler daha önce de belirtildiği gibi iki kısma ayrılmıştır²⁴. Şimdi bunları sırasıyla göreceğiz:

²⁰ Ziyaettin Bildirici, **Türk Vergi Sistemi**, (Eskişehir: 1995), s. 3.

²¹ Yusuf Halaçoğlu, **XIV.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, (Ankara: 1991), s. 68.

²² Ziya Karamürsel, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, (Ankara: 1940), s. 164.

²³ Musa Çadırcı, **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, (Ankara: 1990), s. 105.

²⁴ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 57.

1. TEKÂLİF-İ ŞER'İYYE (ŞER'İ VERGİLER)

600 yıllık yaşamı boyunca şeriat kurallarını uygulayan Osmanlı Devleti, halkından, aşağıda açıklayacağımız şer'î vergileri almaktaydı²⁵. Kuralları fıkıh kitaplarında gerekli açıklamalarıyla yazılı ve bölümleri şeriata dayanan bu vergilerin başında, şer'î devletin almaya, halkında vermeye mecbur olduğu zekat, haraç, öşür ve cizye gelmekteydi. İslâm devletlerinde de aynı isimle mükelleflerden alınan bu vergiler vardı. Tekâlif-i Şer'îyye'nin esasını oluşturan vergiler, şer'î hukukun gerektirdiği şekilde uygulanmıştı. Bununla birlikte çeşitli din, dil, ırk, mezheb ve sosyal bünyelere mensup kimseleri sınırları içinde barındırıp halk edinen bu devlet de, "şer'î vergilerin" çeşitlerinin farklı isimler alması normal karşılanmalıdır²⁶. Bu vergiler şunlardır:

1.1. Zekât

İslam hukuku ile idare edilen devletin halkı olan Müslümanların verdikleri vergilerin başında zekat gelmektedir. Zekat Müslümanların dini bir görev olarak senede bir defa malından bir miktarını veya parasını, hazineye de verilmesi mümkünken genellikle yoksul Müslümanlara verilmesidir²⁷.

Zekât biri farz, diğeri vacib olmak üzere iki çeşittir. Farz olan zekat "Zekat-ül-mal" (malın zekatı) vacib olan zekat da "Zekat-ül-res" (başın zekatı)dır ki o da "Sadaka-i fitr"dır²⁸.

Müslüman bir devlete verilen vergi olmasından dolayı zekatı verenlerde bazı şartların bulunması gerekmektedir. Müslüman olmak, zekatı verilecek miktarda mala sahip olmak, borçlu olmamak, zekatı verilecek malın üzerinden bir sene geçmesi, hür olmak, akli başında olmak. Zekatın miktarı şahsa göre değişmektedir. Bu nedenle, onu konu alan eşyanın durumu da değişiklik göstermektedir. Para ve ticaret eşyasının hem sermayesinden, hem de kârından alınır, buna karşılık tüccar ve sanatkarların kullanmış oldukları sanat eşyası ile kap, kacak ve ev gibi şeylerin sermayesinden alınmaz, kısaca elde bulunan malın az ya da çok olmasına bakılmaksızın eldeki mal belli bir miktara erişince zekât'a konu olur²⁹.

Zekât beş çeşittir:

Sevaim; Deve, manda, sığır, koyun, keçi gibi ehli hayvanlardır. Develer için 5, manda ve sığırlar için 30, koyun ve keçiler için 40 tanedir. Yavrularından, atlardan, katır ve eşeklerden zekat alınmaz.

²⁵ Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi (1-2)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 10. (56), (Mayıs, 1972, İstanbul), s.16.

²⁶ Kazıcı, *a.g.e.*, s.58.

²⁷ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 28. Ayrıca bkz. *Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, s. 38.

²⁸ Pakalın, *a.g.e.*, c.III, s. 650.

²⁹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 31.

Nukut ve Uruz; Altın ve gümüşten yapılan kıymetli ziynet ve mücevher takımlarıdır. Gümüşün oranı 200 dirhem, altının oranı 20 miskaldır. Yani malın 40 da biri zekât olarak verilir.

Aşır; Devlet tarafından ticari yollar üzerine atanan ve ticari malın zekatını almakla görevli olan memurun aldığı zekât'a "Zekât-i aşır" ve "Sadakat-ı ticariyye" denir. Şimdiki gümrük resmi" demektir. Mal getiren tüccarlar arasında "harbi" ise 10'da bir, "zimmi" ise 20 de bir "müslüm" ise 40 da bir verirdi³⁰.

Rikaz; Maden ve definelere alınan zekâttır. Arazi-i Emiriyye'den³¹ bir maden bulup çıkaran 1/5'ini zekât olarak öder, arazi-i memlûke'de bulunursa tamamı sahibine ait olurdu.

Ariç; Yerden çıkan hububat, meyva ve ağaç gibi her çeşit üründen alınan zekâttır. Bunda oran yoktu. Ne kadar ürün çıkarılırsa o oranda zekat alınırdı. Zekât-ı ariç, öşür ve haraç verilmeyen araziden alınan mahsülden olup oranı öşür gibiydi³².

İslâm kamu maliyesinin temelini oluşturan zekât'ın verilme yerleri de Kur'an da belirlenmiştir. Zekât toplayanlara şeriat lisanında "Camiüssadakat" denirken, buna zamandan zamana muhtesip, cebi, muhassıl, kabzımal ve tahsildar gibi türlü isimler verilmiş ise de görevleri hep aynıdır³³.

1.2. Haraç

İslâm hukukuna göre haraç, arazi-i haraciyyeyi kullanan halkı ilgilendirmekle beraber genellikle bu durumda olan gayrimüslimleri ilgilendiren önemli bir vergiydi. Arazi vergisi olarak haraç, tarihin eski dönemlerinden beri bilinmekteydi³⁴. Haraç "galle-i arz"dan ve "galle-i şahıs"tan alınan resmin adı iken sonraları toprak üzerine konulan resme haraç ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan Hristiyanlardan alınana da cizye denmişti. Eğer hükümdar bir ülkeyi aldığı zaman halkını oradan kaldırmaz ve ellerindeki toprakları kendilerine bırakarak onları görev tayini ile cizyeye bağlarsa o topraklara arazi-i haraciye ve o göreve de haraç denirdi³⁵. Fethedildikleri sırada gayrimüslimlere mülk olarak bırakılan arazileri Müslümanlar satın alsalar dahi arazinin haracı değişmezdi³⁶.

³⁰ Osmanlı Ülkesi sınırlarında yaşayıp yabancı devletler tebasından olan tüccarların, Osmanlı Ülkesinde bir seneden az oturanlara harbi, bir seneden fazla oturanlara da zimmi denirdi. Pakalın, a.g.e., c. I, s. 738.

³¹ Arazi-i Emiriyye: Kuru mülkiyeti Maliye Hazinesine ait olarak devlet tarafından fertlere dağıtılan tarla, çayır, yaylak, kışlak, kuru gibi yerlere arazi-i emiriyye, mülkiyet yolu ile tasarruf olunan yerlere ise arazi-i memlûke denirdi. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, (Ankara: 1988), s. 46.

³² Pakalın, a.g.e., c. III, s. 440.

³³ Karamürsel, a.g.e., s. 165, Ayrıca bkz. Kazıcı, s. 31.

³⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 38.

³⁵ Karamürsel, a.g.e., s. 165.

³⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", **Gazi Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, CV/5, (Ankara: 1947), s. 496.

Haraç kelimesi lügat olarak “yerin hasılatından veya işçi olarak çalıştırılan köle ve çocukların emeğinden elde edilen şey” demek olup sonraları toprak mülkiyetinden dolayı devletçe fertlerden yılda bir defa alınan vergiydi³⁷.

Gayrimüslim halktan alınan resimleri ifade eden haraç harac-ı rüüs ve harac’ül arazi (harac’ül ard) olmak üzere iki türlüydü. Adam başına alınan ve şahsi vergi mahiyetinde bulunup “cizye” de denilen birinci kısma “harac-ı rüüs”, topraktan alınan vergi veya hasılatın alınan hisseye de “harac’ül arazi” denirdi. Harac’ül Rüüs; reşit ve vücudu sağlam gayrimüslim erkeklerden alınırdı³⁸.

Harac’ül-arazi (harac’ül ard); yine iki kısma ayrılmakta idi:

- a. Harac-ı Mukaseme,
- b. Harac-ı Muvazzaf

a. Harac-ı Mukaseme: Arazinin hasılatından onda birden yarıya kadar alınmak üzere tayin olunan miktardı³⁹. Alınacak bu miktar hiçbir zaman hasılatın yarısını geçmezdi. Harac-ı mukaseme hasılatla bağlıydı. Hasılatın bir sene içinde tekrarlanması ile haraçta tekrarlanırdı.

b. Harac-ı Muvazzaf: Toprağın yüzölçümüne göre değer biçilerek alınan haraç. Böyle bir araziye tasarruf eden çiftçi elindeki toprakla ziraat etmekle bu vergiden kurtulamazdı. Buna karşılık bir sene içindeki hasılat tekrarlanırsa bile, değer biçilerek konulan vergiden başkası alınmazdı. Harcama, durumuna gelince, devlet başkanına bu konuda serbestlik verilmişti⁴⁰. Arazi üzerine paha biçilerek belirtilmiş akçe olmasına rağmen Osmanlı Devleti’nde zaman ve yerlere göre farklı isimler almaktaydı. Bunlardan bir kısmı adeta toprağın ücreti olarak alınmaktaydı. Bu kısma girenleri şöyle sıralamamız mümkündür:

Resm-i Çift, Resm-i Zemin, Resm-i Asiyap, Resm-i Tapu, Resm-i Aruz, Resm-i Mücerred, Resm-i İспенç, Resm-i Dühan, Resm-i Çift Bozan, Resm-i Cürüm ve Cinayet⁴¹.

Resm-i Çift (Çift Resmi); Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde bir çiftlik ya da bunun yarısı kadar arazi tasarruf eden, köyde veya şehirde oturan Müslüman halktan senede bir defa çeşitli coğrafi bölgelerde birbirlerinden farklı miktarlarda olmak üzere alınırdı⁴². Buna çift akçesi de denilmekteydi. Çift toprak vergisi olup bir çiftlik

³⁷ Vedat Eldem, *Türkiye’nin İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Ankara: 1970), s. 238.

³⁸ Pakalın, *a.g.e.*, c.I, s. 734.

³⁹ Yücelen, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁰ Kazıcı, *a.g.e.*, s.40 vd., Ayrıca bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c.I, s. 736.

⁴¹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 59.

⁴² Çağatay, *a.g.m.*, s. 495.

(verimi az olan yerlerde 100-150 dönüm, orta derece verimlilerde 100 dönüm, yüksek verimli yerlerde 70-80 dönüm toprağa) kadar olan yerde tarım yapan köylülerden alınır. Oranı, buldukları yerin kanunlarına göre 10 akçeden 50 akçeye kadardı⁴³. Çift resmi Fatih Kanunnamesi'nde 22 akçedir ki bu bize, ilk sıralarda bu miktara yakın alındığını gösterir. XVI. yüzyılda asgari 22, azami 57 akçe idi. Bununla birlikte yer, ihtiyaç ve zamanlara göre 22-70 akçe arasında değişmişti⁴⁴. Halkın %85'i gibi büyük bir kısmının geçim kaynağı olan çift ve çiftlik Osmanlıların sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yer oluşturur. Osmanlı Devleti'nin ekonomik oluşumunda çift, iki öküzlük bir yerdir. Yarım çift tasarruf eden halktan tam çift değerinde alınan verginin yarısı alınır. Kullanılan arazinin mülk, vakıf miri ve boş oluşu gibi özellikler bu konuda büyük bir önem taşır. Mülk arazide bu vergiyi malikane sahibi alırdı. Arazi vakfedilmiş bir yer ise şarta bağlıydı. Ayrıca boş arazi herhangi bir şarta bağlı değildi. Devlet arazisi (Miri arazi) de serbest olup olmamaya göre değişirdi. Serbest ise resm-i çifti, tımar sahibi, serbest olmayanda da ya tımar sahibi veya beylerbeyi ile subaşından biri alırdı⁴⁵.

Çift resminin ne zaman alındığına dair Fatih Kanunnamesi'nde bir kayıt yoktu. Bununla beraber kanunnamelerde genel olarak mart ayının ilk günü alındığı belirtilir⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nin vergi dağıtım ve sayımında, göz önünde tutulan ögelerden birisi olan "muafiyet" burada da bazı kişi ve kurumlar, kuruluşlar için söz konusu olmaktadır. Bundan yararlananların başında askeri sınıf ile bir kısım hizmet erbabı gelmektedir. İmamlar, zaviyelerde hizmet görenler, bu vergiden muaftı. Bazı hizmet görevlileri de bu vergiden kısmen muaf tutulmuşlardır.

Hisar (kale) eri tımarında çiftçi olarak kaydı olandan resm-i çift alındıktan sonra resm-i saman ve odun diye altı akçe alınır.

Askeri sınıfa giren kimseler buldukları yerin sipahisinden bir çiftlik arazisi tapulayıp, tasarruf ederlerse çift resmi verirdi⁴⁷.

Resm-i Zemin; Osmanlı Devleti'nin çeşitli yer ve zamanlarda rastlanan kanunnamelerinde "zemin resmi, dönüm resmi, resm-i mesaha, basma akçesi, boyunduruk hakkı, ağalık hakkı, kulluk hakkı" gibi isimler verilmektedir⁴⁸. Bunlar tımarlarla ve sipahilere sayım yapılarak tahsis edilmiş olan topraklarda bulunanlardan ekip biçtikleri yerlerin dönümüne göre yıllık olarak alınan bir vergiydi. Bu vergileri almak için tarım ürünleri yetişir, pamuk çıkar ve su basar yer olması şartı⁴⁹. Vergi oranı arazinin

⁴³ Türkay, a.g.m., s. 21.

⁴⁴ Çağatay, a.g.m., s. 498.

⁴⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 60, vd.

⁴⁶ Çağatay, a.g.m., s. 499.

⁴⁷ Yalçın, a.g.e., s. 118, vd.

⁴⁸ Kazıcı, a.g.e., s. 64.

⁴⁹ Karamürsel, a.g.e., s. 168.

verimlilik derecesine göre değişmekteydi⁵⁰. Bazı yerlerde iki dönüme bir akçe, bazılarında üç dönüme bir akçe, az verimli yerlerde dört-beş dönüme, çok verimsiz yerlerde on dönüme kadar yerden bir akçe alınırdı. Bu verginin alınma zamanı mart ayının ilk günleriydi. Daha önce sözedildiği gibi müsellem, yağcı, madenci, kürekçi, cambaz, yörük gibi askeri sınıfa dahil olan kimseler, buldukları yerin sipahisinden (tımar sahibinden) bir çiftlik arazisi tapulayıp tasarruf ederse çift resmi verirlerdi. Fakat tam veya yarı çiftlik arazisi tasarruf etmeyip, ekinli bennakta olduğu gibi bir miktar arazi tasarruf edip ekip biçerlerse buna karşılık bir resim verirlerdi ki buna boyunduruk resmi (boyunduruk hakkı) denirdi. Bu resim Gelibolu'da 11 akçe, Kütahya Livası'nda 12 akçe olarak alınmaktaydı. Boyunduruk resminin alınma zamanı da çift resminin alınma zamanı olan mart başıydı⁵¹.

Devlet, resm-i zeminden, bazı hizmetler karşılığında halkı muaf tutmuştu⁵².

Resm-i Asiyap; Osmanlı İmparatorluğu'nda resm-i asiyap "değirmen resmi" adları altında su veya rüzgar ile dönen un ve zeytinyağı, değirmenlerinden değişik zamanlarda, değişik yerlerde, çeşitli miktarlarda alınan vergilerdi⁵³. Bu resim sipahilerin toprakları üzerinde işletilen değirmenlerden alınırdı⁵⁴. Çalışan değirmenler üzerine konulan bu verginin oranı, bir sene aralıksız çalışan değirmenlerden 60 akçe, 6 ay çalışanlardan 30 akçe, 3 ay çalışanlardan da 15 akçe idi⁵⁵. Değirmen Resmi bazı vilayetlerde harman vaktinde, bazılarında baharda (temmuz ortalarında) alınmaktaydı⁵⁶.

Resm-i Tapu; Üzerine bina, koru veya harman yeri yapmak suretiyle ziraattan alıkoyulan yerlerde arazinin (devlete ait topraklar) bu durumda ele geçirilmesi esnasında devlete verilen tapu bedeli bir bakıma "icare-i mühâcele" (peşin kira) demektir. Her sene alınan üründen bir kısmının ayrılıp öşür veya harac-ı mukaseme adı altında verilmesi nedeniyle, seneden seneye alınan bir çeşit toprak kirasıydı⁵⁷.

Arazinin gerçek sahibi sıfatıyla icar ve tapu resmini alana, zamanın hukuk dilinde "sahib-i arz" deniyordu ki, bundan devlet anlaşması gerekirken onun adına devlete ait topraklar üzerinde denetimi yapan ve söz konusu olan toprağın icar ve tapu resmini maaşı karşılığı, kendine alan memur anlatılmak isteniyordu. O halde, sadece maaşı yerine bu icarları alan devlet hizmetlisine "sahib-i arz" değil, ancak tapu memuru veya icarın

⁵⁰ Türkay, a.g.e., s. 21.

⁵¹ Çağatay, a.g.m., s. 504, vd.

⁵² Kazıcı, a.g.e., s. 65.

⁵³ Çağatay, a.g.m., s. 503.

⁵⁴ Karamürsel, a.g.e., s.169.

⁵⁵ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 29.

⁵⁶ Çağatay, a.g.m., s. 504.

⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi**, (İstanbul: 1940), s.16.

tahsildarı demek doğrudur. İcarcı köylüye de “raiyyet” deniyordu. Raiyyet olmak için mutlaka köyde oturmak ve tarımla uğraşmak şarttı. Şehirde oturan ve her nasılsa köydeki bir çiftliğin tasarrufunu ele geçirerek tarım yapan kimse raiyyet sayılmıyordu. Arazi sahibi kanuna göre tapu vergisini almak, araziyi tarımdan alıkoyan şeyi ortadan kaldırmak hakkına sahipti. Arazinin mülkiyeti devlette ve tasarrufu da çiftçide olduğu için Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak alım-satımı yoktu. Bunun yerine arzu edenin kendisine ait tasarruf hakkını (devlet razı olmak şartıyla) devretmek yetkisi vardı. Köylünün kiraladığı araziye devlet dahi istediği zaman alamayacağı için o da satamamaktaydı. Ancak çiftçi elindeki toprağı mazeretsiz olarak, aralıksız üç sene boş bırakırsa tasarruf hakkını kaybediyor ve o zaman devlet bu gibi yerlerin tasarrufunu başka ihtiyacı olana devrediyordu⁵⁸.

Çiftçinin “resm-i tapu”sunu vermek suretiyle aldığı bu yerler kendisinin idi. Daha sonra tasarrufu oğullarına geçerdi. Sipahi elinde “temessük” (borç senedi) yoktur diye evladına geçmiş olan bu yerlerden tekrar tapu bedelini alamazdı. Ölen kimsenin oğlu olmayıp, kızı varsa bu yerler değişik ve özel bir statü kazanırdı. On sene zarfında resmi tapu ile kızına geçer, şayet bu süre içinde ölenin kızı, tapu ile babasının yerlerini almak istemese bundan sonra da alamazdı.

Resmi tapu ile alınmış bulunan arazinin ecdada geçip geçmemesinde din önemli rol oynardı. Bu nedenle ölen gayrimüslimin yeri, müslüman olan oğluna geçmezdi⁵⁹.

Adı geçen verginin miktarı tarımdan yoksun bırakılan arazinin verim gücü hesaplanarak belirlenirdi. Eğer yer tarıma elverişli, verim gücü yüksekse 50 akçe, orta verimli ise 30 veya 40, bundan da aşağı bir durum ise resm-i tapu 20 akçe olarak alınırdı⁶⁰.

Daha ileriki konularda göreceğimiz gibi Tanzimat’tan sonra bu tür yerlerden “bedel-i öşür” ve “mukata-i zemin” adları ile vergi alınmaya başlanmıştı⁶¹.

Resm-i Arus; Bir çeşit şahsi tekâliften olan bu vergi Osmanlı Devleti’nin kanunnamelerinde “resm-i arus”, “aruziye”, “aruzhane”, resm-i gerdek, “resm-i nikah” gibi isimlerle tanınmaktaydı⁶². Bu da sipahilerin topraklarında yerleşmiş olupta evlenen kızlar ve kadınların eşlerinden alınan süresiz bir resimdi⁶³. Arus resmini tımar sahibi olan sipahiler alırlardı. Müslümanlarda; kadın, kız ise 60, dul ise 30 akçe, gayrimüslimlerde; kadın kız ise 30 akçe, dul ise 15 akçe oranında alırlardı⁶⁴. Bununla birlikte

58 Akdağ, a.g.e., c.II, s. 408, vd.

59 Kazıcı, a.g.e., s. 68, vd.

60 Karamürsel, a.g.e., s. 169.

61 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 31.

62 Kazıcı, a.g.e., s. 69.

63 Karamürsel, a.g.e., s.169.

64 Sami Makasdar, “Osmanlılar’da Vergi, Verginin Tarihine Bir Bakış”, **Vergi ve Resimler Dergisi**, S.VIII, (İzmir: 1946), s.13.

bazı yerlerde halkın zengin ya da fakir olması bu miktarın belirlenmesinde önemli rol oynardı. Ayrıca bu verginin alınması konusunda yörükler, göçer ve toprağa bağlı olmadıklarından daha başka bir statüye tabiydi. Bunun için kendi toprağında evlenen yörük kadınları için sipahi “benim toprağımda evlendi” diye hak iddia edemezdi. Bu hak kadının babasının bağlı bulunduğu tımarın sahibine aitti. Devletin tebası olan cariyeler de bu kanuna tabiydiler. Onlarında evlendikleri kocalarından, resm-i aruziye alınır, ancak cariyeye ile evlenenden, hür kadınla evleneninkinin yarısı kadar resm-i aruz alınır ki, bu da kız için 30, dul için ise 15 akçe idi⁶⁵.

Bir kimse karısını boşayıp tekrar alsa, gerdek resmi alınmaz, yalnız nikah resmi alınır, fakat bir kimse karısı varken bir başkasını daha alırsa, gerdek resmi kadın üzerinde olduğundan bu ikinci gelen kadından alınır. Ama bu kadın başkasından boşanıp bu adama gelmişse, evvelce gerdek resmi vermiş olduğundan tekrar vermezdi.

Tanzimat’tan sonra bu resim yerine, izinname harcı konulmuştur⁶⁶.

Resm-i Mücerret; Çift vergisi veren kimse ile aynı evde oturan bekar oğullara “mücerret” denirdi. Bekarlar evlenince “bennak” adını alırdı⁶⁷. Bu resim, ekip biçecek yerleri olmayan, fakat iş görebilen kimselerden alınır ki buna bir bakıma temettü vergisi denebilirdi. Bu vergiyi verenlerin bundan kurtulmaları için tarım yapabilecek araziye sahip olmaları gerekirdi⁶⁸. İki kısma ayrılan bu resimden ekinli bennak, elinde olan yeri, yarım çiftlikten az olan kimsenin verdiği resimdi, miktarı da 18 akçeydi. Diğeri de “caba bennak” olup araziye sahip olan evli bulunan ve çalışıp kazananların ödedikleri resimdi⁶⁹. Arazisi bulunmayan ve ticaretle meşgul olan halkın bekarlarından senede 6 akçe alınır⁷⁰.

Bu vergi “mücerret, raiyyed, bennak, bad-ı hava ve caba akçesi” gibi isimlerle anılmıştı. Bu verginin toplanma zamanı mart ayının ilk günüydü. Birçok vergi kaleminde olduğu gibi devlet bundan da bazı zümreleri muaf saymıştı. Bunlar imamlar ve hatipler, ilmi işlerle ilgilenenler, kadılar, müderrisler, soylular ve ileri gelenlerdi. Daha önceki vergilerde olduğu gibi devlet bu vergiyi de azaltmıştı⁷¹.

Resm-i İспенç (İспенç Resmi); “Kapı Resmi” diye anılan bu resim, Hristiyan, Yahudi vb. gibi gayrimüslim halktan, Müslümanların çift resmine karşılık alınan bir çeşit şahsi vergiydi⁷². Bu resim evli veya bekar olsun, toprak sahibi olsun veya arazisi

⁶⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 69 vd.

⁶⁶ Çağatay, a.g.m., s. 506.

⁶⁷ Türkay, a.g.m., s. 20.

⁶⁸ Karamürsel, a.g.e., s. 169.

⁶⁹ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 204.

⁷⁰ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 31.

⁷¹ Kazıcı, a.g.e., s. 64.

⁷² Çağatay, a.g.m., s. 507.

bulunmasın, her Hristiyandan alınırdı. Vergi mükellefiyeti ise bülüğ çağı ile başladılar⁷³. Bu vergiyi veren Hristiyanlardan çift ve bennak gibi vergiler alınmamaktaydı⁷⁴.

Bazı vilayet kanunnamelerinde bu resmin alınması için kişinin cizye verebilecek güçte olması gerektiği yazılmaktadır. Gayrimüslim halkın kendilerine miras yolu ile geçen bağ, bahçe ve evlerini kullanan Müslümanlar da ispenç resmi verirlerdi⁷⁵. Hristiyanlar'ın topraklı ya da topraksız tarım yapanlarından 25 akçe vergi alınması, kanun haline getirilmişti. Evli-bekar, topraklı-topraksız olan Müslümanlardan 22 akçe ispenç vergisi alınmış ve çoğunlukla Rumeli Vilayetlerinde uygulanmıştı⁷⁶. Bu resim miktarı dul kadınlardan 6 akçe olmak üzere, erkeklerden en az 10, en çok 50 akçe idi. Birçok yerde bu resim halkın mali durumuna göre zengin, orta halli, fakir olmak üzere üç derece üzerinden alınırdı⁷⁷.

Resm-i İспенç'in toplanma şekli ve zamanına gelince; senede bir defa ve mart ayının ilk günüydü. Bununla beraber bazı yerlerde bu vergi iki taksitte, taksitin biri Ruz-ı Hızır'da, biri, Ruz-i Kasım'da alınırdı. Bu vergi kalemi sipahiye verilmişti. bazı yerlerde mukataaya, bağlandığı gibi, bazı yerlerde doğrudan doğruya hazineye tahsis edilmişti⁷⁸.

Resm-i Dühan; Dühan Resmi Kanunnamelerde "dühaniye", "resm-i dut", "resm-i baca", "tütün resmi", "tütüncük", "resm-i kışlak" gibi çeşitli adlar altında geçerdi. Bu resim daha çok Yörük, Yüzeci, Yağcı, Tatar ve Türkmen gibi yerleşik olarak bir yerde oturmayan, bir yerden bir yere gezen, evli olan, müstakil bir evde oturan kimselerden alınırdı. Bunlar belli bir zaman için gelip yerleştikleri köyde öşür vb. gibi herhangi bir vergi vermezlerdi, evlilerden senede 6 akçe, resm-i dühan alınırdı. Bununla beraber bazı yer ve zamanlarda bu verginin değişik oranlarda uygulandığı görülmekteydi. Kanunnamelerde verilen bilgilere göre bu verginin ödenme zamanı kış aylarındaydı⁷⁹.

Bazı halktan, defterde, resmi raiyyet ve dühan resminin kayıtlı olmadığı yerlerde bu resim alınmazdı. Bu vergiyi ödemekle sorumlu tutulanlar oturdukları köyde üç yıl ve daha fazla kalırlarsa resm-i dühan değil, bennak resmi verirlerdi. Fakat bunlar arazi tasarruf edip öşürlerini verirlerse yine bu vergiden kurtulurlardı. Dühan resminin miktarı 3 akçeden 60 akçeye kadar değişirdi. Şehirde oturanlardan dühan resmi alınmazdı⁸⁰.

73 Pakalın, a.g.e., c.II, s. 88.

74 Kazıcı, a.g.e., s. 75.

75 Çağatay, a.g.m., s. 508.

76 Türkay, a.g.m., s. 18. Ayrıca bkz. Karamürsel, a.g.e., s. 170.

77 Çağatay, a.g.m., s. 508.

78 Kazıcı, a.g.e., s. 74, vd.

79 Kazıcı, a.g.e., s. 78.

80 Çağatay, a.g.m., s. 506.

Resm-i Çift Bozan; Osmanlı Devleti teşkilatında bir çeşit nakdi ceza olan bu vergiye kanunnamelerin bazısında “çift bozan resmi”, bazısında levendiye ve leventlik akçesi adı verilmekteydi⁸¹. Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak ekmek, çift ve çiftliğe sahip olmak hakkı birinci derecede köylüye aitti, bu nedenle mükelleflerde köylü sınıfıydı⁸².

Haklı bir sebep olmadan çiftini bozarak, toprağı sürüp ekmeyerek, başka kar ve kazanç peşinde koşanlardan çift vergisi alınır. Buna da çift bozan vergisi denirdi. Toprağı üç yıl süre ile sebepsiz olarak sürüp ekmeyenlerden tarlaları alınır, başkasına verilirdi. Tarımı teşvik amacı güden bu vergi ceza niteliğindeydi⁸³. Boş bırakılan toprak, bir bütün çift ise, 300 akçe, yarım çift ise, 150 akçe ve bundan daha az ise 75 akçe alınır⁸⁴.

Genellikle nakit olarak alınan bu vergi bazı yerlerde ürün olarak alınmıştı. Bu vergide de bazı kimselere muafiyet tanınmıştı. Bunlar seyit, sipahizade, berat sahibi, yörük (askeri sınıflar) ile şehir sakinleriydi. Bu sınıftan birine mensup olan kimse ziraat ettiği zaman ösrünü verir, istediği zaman da, ziraattan vazgeçip başka yere gidebilirdi. Bu vergi her sene Ramazan ayının başında alınır⁸⁵.

Resmi Cürüm ve Cinayet; Bu vergi çeşidi devlet tarafından tımara verilmiş bulunan topraklarda işlenen bir takım zirai suçlardan dolayı alınmaktaydı. Çok az yerde uygulanan ve “niyabet” adı verilen bu resmi vergi her yerin özelliklerine göre değişik miktarda alınmaktaydı⁸⁶. Bu konuda işlenen suçlardan dolayı vergi alma yetkisi tımarın serbest olup olmamasına bağlıydı. Serbest tımarlarda bu vergi tımar sahibi tarafından, serbest olmayanlarda ise yarısı tımar sahibi, yarısı da ya subaşı ya da sancak beyi tarafından alınır. Birçok yerde bu vergi “resm-i poleçine”, “resm-i desbeni” olarak da geçerdi⁸⁷.

1.3. Öşür

Tarımsal üretim üzerinden 1/10 oranında alınan en eski şer’i vergilerden biriydi⁸⁸. Öşüre “aşar”, dimus “Suriye”, akdağ “Irak”, salariye “Anadolu ve Rumeli”, “malikâne”, “divane”, (Karaman ve bazı vilayetlerde) gibi buldukları yerin diline göre değişik isimler verilmişti⁸⁹. Önceleri sulak arazide masraf yapılmadan ve zahmetsizce

81 Kazıcı, a.g.e., s. 79.

82 Çağatay, a.g.m., s. 501.

83 Türkay, a.g.m., s. 21.

84 Karamürsel, a.g.e., s. 169.

85 Kazıcı, a.g.e., s. 79, vd.

86 Türkay, a.g.m., s. 21.

87 Kazıcı, a.g.e., s. 83, vd.

88 Yalçın, a.g.e., s. 118.

89 Karamürsel, a.g.e., s. 167.

alınan üründen tam öşür, dolap ve makine gibi aletlerle masraf yapılarak elde edilen üründen yarım öşür alınır⁹⁰.

Tımar rejiminin uygulandığı devirde öşrü, tımar ve has sahipleri toplar, buna karşılık da belirli miktar asker beslerlerdi. Toplama işi bazı kurallara bağlanmıştı. Örneğin: Tımar sahibi ürünün 1/10'unu ayırmadan köylü harmandan ürününü kaldıramazdı. Buna karşılık tımar sahibinin de bir hafta içinde harman yerine gelmesi gerekirdi. Öşürler tımar sahibinin saptadığı yere köylü tarafından götürülürdü. Tımar sistemi kaldırıldıktan sonra, aşar, "iltizam" usulü ile toplanmaya başlandı. Aşarı toplayanlara "mültezim" denirdi. Bunlar artırma ile aşar bölgelerini belli yıllar için kiralarlardı. Bu şekilde aşar toplamanın birçok sakıncası vardı. İşe iltizam geçme, rüşvet karıştığı için devlet sürekli zarara giriyordu. Mültezimlerde halka baskı yaptıkları gibi katip ve koruyucu adlı adamlarını da halka bedava beslettirirlerdi⁹¹.

Hristiyanlıkta öşür V. yüzyılda başlamıştı. Avrupa'da senyörler ve ruhban keşişlerin menfaatine olarak zirai ürünlerden alınmaktaydı. Avrupalılar öşrü biri adi, diğeri fevkalade olarak ikiye ayırmışlardı.

Şer'i hükümlere göre Osmanlı Devleti'nde arazi iki kısma ayrılmıştı. Bir kısmına "arazi-i üşriyye", diğeri kısmına "arazi-i haraciye" denmişti.

Arazi-i üşriyye, savaşlarda fethedilip, ganimet olarak dağıtılan veya müslüman halkın elinde bırakılan topraklardı. Arazi-i haraciye ise savaşlarda fethedilip de Müslüman olmayan halkın elinde bırakılan topraklardı. Arazi-i üşriyyeden alınan vergiye öşür, arazi-i haraciyeden alınan vergiye de haraç denilirdi. Arazi-i üşriyyede de 1/10 ve 1/20 olmak üzere iki çeşit mükellefiyet olduğu gibi arazi-i haraciyede biri harac-ı muvazzaf, diğeri harac-ı mukasim olmak üzere 2 türlü mükellefiyete tabi tutulurdu. Harac-ı muvazzaf arazi ölçülerek dönüm başına alınan senelik vergiydi. Harac-ı mukasim de üründen alınan bir vergiydi. Diğeri İslâm devletlerinde olduğu gibi arazi, Osmanlı Devleti'nde de üşriyye ve haraciye olarak iki kısma ayrıldığı halde çok geçmeden bazı sakıncaları görülerek bu isimler kaldırılmış ve yerlerine "arazi-i emiriyye" deyimi konulmuştu⁹².

Osmanlı Devleti'nde öşür aşağıdaki maddelerden alınmaktaydı: bağ, şıra, bahçe, bostan, fevakih, kovan, harir, pamuk, giyah, odun, ağ (balık).

Şimdi bu vergi konularını açıklayalım⁹³.

Resm-i Bağ; Bu vergi devletin sınırları dahilinde bulunan bağlardan çeşitli yerlere ve bağ çubuğu adedine göre hesaplanarak %10'dan %50'ye kadar çeşitli miktarlarda

⁹⁰ Eldem, a.g.e., s. 247.

⁹¹ Yücelen, a.g.e., s. 34, vd.

⁹² Pakalın, a.g.e., c. I, s. 96, vd.

⁹³ Kazıcı, a.g.e., s. 91.

alınırdı. Kanunnamelerde bağlardaki hasat kalkıncaya kadar sadece yediklerinin öşrü olarak her bağdan “resm-i sepet”, “resm-i tekne” adlarıyla iki akçe olarak alındığı söylenmekteydi. Bağdan öşür almak şeriata uygundu. Öşür miktarı halkın durumuna göre belirlenirdi. Bu vergiyi tımar ve zeamet sahipleri toplardı⁹⁴.

Bağ resminin alınma zamanı hemen hemen imparatorluğun her tarafında bağ bozumundaydı (Üzüm yaşına girdiğinde, eylül sonlarında)⁹⁵.

Resm-i Şıra; Bağlarla yakın ilgisi bulunduğundan dolayı bu vergiyi bağ resminden hemen sonra anlatmak faydalı olacaktır. Kanunnamelerde “pekmez öşrü, öşrü şıra, resm-i fuçi, resm-i karış, bac-ı ham” gibi isimlerle anılan bu vergi bağ resmi üzerine eklendiği ve buna göre alındığından dolayı tamamen kaldırılmaktaydı⁹⁶.

Üzümün tekneye konulup sıkıldığı zaman çıkan suyundan alınan bir vergiydi⁹⁷. Bu resimlerin oranı her ürünün yetiştiği ve eriştigi zamanda yer ve zamana göre değişmekle birlikte hiçbir zaman %10’dan az, %50’den fazla olmamıştı⁹⁸. Pekmezin elde edilebilmesi için bir hayli odun kullanmak gerektiğinden, kanunnamelerde bunun için “pekmezden 1/15 alınır, zira pekmezde odun harcı vardır” denmekteydi⁹⁹.

Resm-i Bahçe; Bahçe resmi genellikle bahçe hasılatının öşrü olarak alınırdı. Bahçede meyva ağaçları varsa meyva öşrü adı altında meyvasının öşrü alınırdı. Bahçe resminin alınmasında bazı yerlerde kasabalı ve köylü farklı muamele görürdü¹⁰⁰.

Bahçe meyvalarından vergi alınıp alınmamasında birinci derece önemli olan bunların satılıp satılmamak için yetiştirilmiş olmalarıydı. Dikilen, sadece kişinin kendi ev ihtiyacı içinse bundan birşey alınmaz, eğer dikilen şey satmak içinse o zaman vergisi alınırdı. Ev ihtiyacı için olmayan verginin azlığı veya çokluğu önemli değildi, vergisi alınır¹⁰¹.

Bu verginin miktarı kanunen %10 ile %50 arasında değişebilirdi. Bahçe resminin alınma zamanı her ürünün yetiştiği ve toplandığı mevsimdi¹⁰².

Resm-i Bostan; Bu vergi kavun, karpuz, salatalık gibi bostanda yetişen mahsûllerden alınmaktaydı¹⁰³. Şayet bu bostan mahsûlü satılmak içinse %10’dan %50’ye

⁹⁴ Türkay, a.g.m., s. 19.

⁹⁵ Çağatay, a.g.m., s. 489.

⁹⁶ Kazıcı, a.g.e., s. 93, vd.

⁹⁷ Türkay, a.g.m., s. 22.

⁹⁸ Karamürsel, a.g.e., s. 169.

⁹⁹ Kazıcı, a.g.e., s. 93.

¹⁰⁰ Çağatay, a.g.m., s. 490.

¹⁰¹ Kazıcı, a.g.e., s. 94.

¹⁰² Çağatay, a.g.m., s. 490.

¹⁰³ Karamürsel, a.g.e., s. 169.

kadar vergisi alınır. Böyle bir mahsül avlu içinde bile olsa yine vergisi alınır. Ama bostan mahsûlatı satmak için değil, kişinin ev ihtiyacını temin içinse bu takdirde ondan vergi alınmazdı¹⁰⁴. Bostan resminin alınma zamanı mahsûlün yetiştiği ve satılmaya başlandığı mevsimdi¹⁰⁵.

Resm-i Fevakih; Bağlardan başka yerlerde yetişen her çeşit meyvadan alınan bir vergiydi¹⁰⁶.

Osmanlı Devleti kanunnamelerinde öşrü meyva diye anılan bu vergi bazı yerlerde hangi meyvalardan alınıyorsa onun ismi ile anılmıştı. Meyvalardan alınan vergi daha öncekilerde olduğu gibi %10 ile %50 arasında değişebilirdi. Bu verginin toplanma zamanı meyvanın yetiştiği zamandı¹⁰⁷.

Resm-i Kovan; Kanunnamelerde kovan resmi “resm-i kuvvare”¹⁰⁸, “zembur resmi”, “öşri asel”, “öşri petek” diye geçen bu resim halkın elinde bulunan arı kovanları mahsûlünden alınır. Bu bazı yerlerde bal olarak, bazı yerlerde para olarak toplanır¹⁰⁹. Kovan durduğu yere tabiydi. Bunun için de öşrü toprağında bal alınan sipahi alıyordu. Şayet bu vergi akçe olarak alınıyorsa defterde yazılan miktar alınır, eğer defterde akçe yazılmamışsa o zaman normal öşrü alınır. defterde öşür yazılmış bulunan yerlerde her on kovan baldan bir kovan bal öşür olarak alınır, arıların kışlık gıdaları için bırakılmış olan baldan öşür alınmazdı. Daha önceki vergilerde görüldüğü gibi bundan da bazı kimseler belli oranlar dahilinde muaf tutulmuştu. Bu verginin alınma zamanı harman vakti veya yazdı¹¹⁰.

Resm-i Harir; Harir Arapça bir kelime olup ipek demektir. İpek kozalarının kaynatılarak ipek ipliği elde edileceği zaman kozalardan alınan bir vergiydi¹¹¹. Bu verginin öşür gelirlerinden sayılmasının sebebi ipek böceklerinin dut ağaçlarının yapraklarıyla beslenmeleri ve arazi-i emiriyye’de yetişen dut ağaçları yapraklarının tüketilmesi idi. Öşür bölümünde açıklanan konularda, diğer vergilerde olduğu gibi, bunda da vergi oranı %10 ile %50 arasında değişmekteydi. Satıcı kozalarını pazara getirip satmak istediği zaman hemen cins ve miktarı belirlenip öşrü alınır. Herhangi bir anlaşmazlığın çıkmaması için satıcının eline öşrünün alındığına dair bir belge verilirdi¹¹².

¹⁰³ Karamürsel, a.g.e., s. 169.

¹⁰⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 95.

¹⁰⁵ Çağatay, a.g.m., s. 490.

¹⁰⁶ Türkay, a.g.m., s. 22.

¹⁰⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 95, vd.

¹⁰⁸ Resmi Küvware: Bu sözcüğün değişik okunuş şekilleri vardır. “Elküvaretü”, “Gevvure”, “Küvware” gibi. Bu kelime arı kovani, arıdan alınan şey anlamlarına gelir. Pakalın, a.g.e., c.III, s. 30.

¹⁰⁹ Çağatay, a.g.m., s. 508.

¹¹⁰ Kazıcı, a.g.e., s. 96, vd.

¹¹¹ Türkay, a.g.m., s. 18.

¹¹² Kazıcı, a.g.e., s. 98, vd.

Resm-i Pembe; Bu vergi Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde yetişen pamuktan, kozalar açılıp pamuk meydana çıktıktan sonra alınan bir vergiydi¹¹³. Pamuktan alınan öşürde oran %10-%50 arasında değişmekteydi¹¹⁴.

Resm-i Giyalı; Bu vergi çeşidi kanunnameler diliyle “resm-i giyah”, “otlak öşrü”, “çayır öşrü” ve “çayır resmi” gibi isimlerle anılmaktaydı. Her sene biçilen çayırdan alınan bu vergi öşür olarak defterde hangi miktarda yazılmışsa ancak o kadar alınırdı. Biçilmeyenden hiçbir şey alınmazdı. Ayrıca dinlendirmek için sürülmeyen (işlenmeyen) tarladan çıkan otun öşrü alınmaz, ancak bu durum üç sene üst üste tekrar ederse o zaman ot kimin tarafından biçilirse biçilsin, arazi sahibi otun arabası başına ikişer akçe vergi vermek zorundaydı. Bu verginin oranı da diğerlerinde olduğu gibi yerlere göre değişmekteydi¹¹⁵.

Resm-i Ağ (Balık); Balık öşrü de denilen bu vergi imparatorluğun hemen her tarafında miri (devlet) için alınmaktaydı. Göl ve nehir kenarlarında ağ ile toplanan balıklar satıldıktan sonra ele geçen paranın 2/3'ü miri'ye, 1/3'ü avlayanlara verilmekteydi. Tuna'da avlanan balıkların satışından ele geçen paranın 1/10'u öşür olarak devletçe alınmakta, geri kalan paranın yarısı devlet için alıkonmakta, gerisi avlayanlara verilmekteydi. Avcılar ağlar gerip değişik yerlerden avladıkları balığı iskeleye araba ile getirdiklerinde öşrü, devlet için alıp geri kalan para üçe bölünerek 1/3'ü balıkçılara 1/3'ü yine devlete alınırdı¹¹⁶. Bu verginin de değişik yerlere göre oranları değişmekteydi¹¹⁷.

Resm-i Odun; Kanunnamelerde resm-i hime veya resm-i odun diye adı geçen vergidir. Miktarı her haneden bir araba odundur. Bunu mevsiminde vermeyenlere 3'er akçe para cezası verilirdi¹¹⁸.

1.4. Cizye

Gayrimüslim erkeklerden şahıs başına askerlik hizmeti karşılığı olarak alınan vergidir¹¹⁹. Bu vergi yıllık olarak toplanırdı. Yoksullar, kadınlar, çocuklar, din adamları, yaşlı ve sakatlar bundan muaftı¹²⁰. Vergi ödemekle yükümlü olanlar, beden ve zihnen sağlam, ödeyebilecek güçte yetişkin erkeklerdi. Bunu ödeyenlerin din ve törelerine

¹¹³ Türkay, a.g.m., s. 20.

¹¹⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 99.

¹¹⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 99, vd.

¹¹⁶ Çağatay, a.g.m., s. 490.

¹¹⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 100.

¹¹⁸ Kazıcı, a.g.e., s. 101.

¹¹⁹ Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, c.L/V (1991), s. 372, vd.

¹²⁰ Stanford, J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul: 1983, s. 132.

dokunulmadığı gibi ayrıca korunurlardı¹²¹. Avrupa kıtasından ve Balkanlar'dan Osmanlılar'ın eline geçen yerlerde de halkın kralları zamanında cizyeyle eş değer "resm-i flori" veya başka adlar altında krallarına bu mahiyette vergi verdikleri Osmanlı kanunnamelerinden anlaşılmaktadır. Resm-i flori adıyla anılan bu resmin, kimlerden, ne miktarda, ne zaman alınacağı birçok yerde açıklanmakla birlikte bazı yerlerde eski adet ve geleneğe göre alındığı anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti kanunnamelerine göre gayrimüslim halktan cizye resmi alınabilmesi için; evinden, bağından ve evi içindeki eşyasından başka koyun, keçi, hububat, şarap gibi mahsüllerinden 300 akçe tutarında malı olması şarttı. 300 akçeye gücü yetmeyenlerden hiçbir şey alınmazdı. Daha sonraları gayrimüslim halk cizye tahsilinin hesaplanması için üçe ayrılmıştı: gani (zengin), mütevassı-ül hal (orta halli), edna (fakir) ve cizye tahsili de buna göre yapılmıştı¹²².

Cizye resminin miktarına gelince imparatorluğun her yerinde ve her zaman aynı miktarda alınmamıştı. Bu miktar değişik yerlerde ve zamanlarda 15 ile 60 akçe arasında değişiklik göstermişti¹²³. Cizye resminin alınma zamanı bazı kanunnamelerde nevrüz, bazılarında kasım, bazılarında da yarısı nevrüzde yarısı kasımda olmak üzere iki taksitte alındığı anlatılmaktaydı¹²⁴. Bu vergiyi divan, yani hükümet kendisi toplardı¹²⁵. Her kazanın cizye evraki Maliye Hazinesi'nde düzenlenerek mühürlendikten sonra cizyedar denilen memurlara teslim edilmek amacıyla yerlerine yollanırdı¹²⁶.

Cizye şeriat dilinde ikiye ayrılırdı. Birinci "maktu cizye" diğerine "ruus cizyesi" (allerruus) denilmişti¹²⁷.

Maktu cizye bir yerin fethi sırasında barış yolu ile tayin edilen cizyedir. Ne şekilde ve ne miktarda kararlaştırılmışsa öylece tahsil edilirdi. Ruus cizyesine gelince buna baş cizyesi de denirdi ki herkesin mali gücüne göre, adam başına alınırdı. İslam Hukuku bilginleri, bugünde uygulanmakta olan vergi usulündeki bu temel kuralı bundan 1300 yıl önce koymuşlardı. Arşivimizdeki belgelerde üç çeşit cizyeye raslanmaktadır. Gebran (Müslüman olmayanlar) ve Yahudiyan Cizyesi, Ruus Cizyesi, Kıptiyan Cizyesi¹²⁸.

Cizyenin muafiyeti, diğer müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılarda da vardı. Daha önceki vergilerde görüldüğü gibi bazı kimseler devlet için gördükleri hizmetlerinin karşılığı olarak cizyeden tamamen muaf sayılmıştı¹²⁹.

¹²¹ Yücelen, **a.g.e.**, s. 38.

¹²² Çağatay, **a.g.m.**, s. 494.

¹²³ Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", **Belgeler**, c.XIII/17, (Ankara: 1988), s. 222.

¹²⁴ Çağatay, **a.g.m.**, s. 495.

¹²⁵ Akdağ, **a.g.e.**, c.I, s. 409.

¹²⁶ Pakalın, **a.g.e.**, c.I, s. 301.

¹²⁷ Karamürsel, **a.g.e.**, s. 171.

¹²⁸ Türkay, **a.g.m.**, s. 17, vd.

¹²⁹ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 108, vd.

1.5. Hayvanlarla İlgili Vergiler

Osmanlı Devleti'nde, kişi ve tarım ürünleri vergilerinden başka, hayvanlarda, ayrı bir vergi konusunu oluşturuyordu. Böyle bir uygulama, normal karşılanmalıdır. Çünkü halkın büyük bir bölümü hayvancılıkla uğraşan devletlerde, buna benzer vergilere rastlamak mümkündür. Türk-İslâm Devletleri'nde bu vergiler İslâm ile uzlaştırılarak, "zekat-ı sevaim" adı altında "şer'i vergiler" arasında yer almıştır¹³⁰.

Osmanlı Devleti'nde hayvanlar iki bölüme ayrılmıştı. Bunlar:

- a. Çatal tırnaklılar,
- b. Bütün tırnaklılar.

Çatal tırnaklı olanlar; et, süt, yün, kıl ve derilerinden yararlanan her cins ağnam, sığır ve canavardır.

Bütün tırnaklılar ise; at, beygir, kısrak, katır ve merkepti. develerde bu sınıfa dahil edilmişti¹³¹.

Osmanlı Devleti'nde ağnam; beş sınıfa ayrılmıştı. Bunlar:

- a) Kıvırcık
- b) Karaman Koyun
- c) Dağlıç
- d) Tiftik Keçi
- e) Kıl

Yukarıda isimleri geçen hayvanlardan alınan vergileri de şöyle sıralayabiliriz:

Adet-i Ağnam

Ondalık Ağnam Resmi

Otlak Resmi

Zebiha

Selamet Akçesi

Ağnam Bacı

Ağıl Resmi

Canavar Resmi

Diğer Hayvanların Vergisi¹³².

Adet-i Ağnam; Her koyun ve keçiden bedelen alınmak üzere 1004 yılında ortaya çıkmış olan bir resimdi¹³³.

¹³⁰ Kazıcı, a.g.e., s. 110.

¹³¹ Karamürsel, a.g.e., s. 176.

¹³² Kazıcı, a.g.e., s. 111.

¹³³ Karamürsel, a.g.e., s. 176, vd.

“Resm-i ganem”, “resm-i merai” ve “koyun resmi” gibi isimlerle de anılan bu vergi, Osmanlı Devleti’nde ağnama (koyun ve keçi) sahibi bulunan müslüman halktan alınmıştı. Bu vergi, önceleri, birçok yerde zekat gibi aynen alınırken, sonraları koyun başına belli oranlarda akçe olarak alınmaya başlanmıştı.

Adet-i ağnam vergisi, tımar usulünün uygulandığı yerlerde, tımar sahipleri tarafından; devlete ait olan yerlerde de defterdar, kethûda veya bu işte görevlendirilmiş bulunan kimseler tarafından, hayvanlar sayılarak alınırdı. Ancak sonraları bu vergi, Rumeli hariç olmak üzere diğer yerlerde “ondalık ağnam resmi” ile birleştirilerek, mültezimlere, ihale edilmeye başlandı¹³⁴.

Bu verginin miktarı, XVI. yüzyılda 2 koyun başına bir akçeydi. Bununla birlikte farklı yerlerde, koyun başına bir akçe, koyun başına yarım akçe ya da iki koyun başına bir akçe, üç koyun başına bir akçe olarak da uygulandığı görülmüştü¹³⁵.

Bu verginin hesap defterini, başdefterdarlık kalemlerinden Mevkufat Kalemine bağlı Ganem (koyun) Katipliği tutardı¹³⁶.

Bazı görevliler bu vergiden tamamen muaf tutulduğu gibi, bazıları da kısmen muaf sayılmışlardı. Bunlar; Hz. Muhammed’in soyundan gelen kişiler, devlet memurları, padişah kulları ile askeri sınıfı¹³⁷.

Bu vergi bazı yerlerde nisan başlarında, bazı yerlerde de mart sonlarında alınırdı¹³⁸.

Ondalık Ağnam Resmi; Bu vergi, “Asakîr-i Mansure-i Muhammediye” ordusu kurulduğu sırada, yani 1826 tarihinde, II. Mahmut devrinde, İstanbul halkının ve askerinin et ihtiyacını sağlamak amacıyla konmuştu¹³⁹.

Bu işe bakmak üzere Maliye’de “Ağnam Ruznamçeçiliği” namıyla bir kalem vardı. Bu kalemin başında “Ağnam Müdürü” adlı bir memurla, yine bu işlere bakmak üzere “Miri Kasapbaşı” ünvanlı diğer bir memur vardı¹⁴⁰.

Ondalık ağnam resmi, bazı yerlerde aynen bazı yerlerde de bedelen alınırdı. Bedelen alınan yerlerde her koyun için tayin edilen beşer kuruş bedeli, mübaşirler tahsil ettiğinden koyun başına ayrıca mübaşiriye olarak da yirmişer para alırlardı. Aynen alınan ondalık ağnam, Rumeli’nin bazı sancaklarından getirilerek Edirne taraflarındaki kışlaklarda

¹³⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 112, vd.

¹³⁵ Pakalın a.g.e., c.III, s. 30.

¹³⁶ Türkay, a.g.m., s. 18. Mevkufat Kalemi: Osmanlı Devleti Maliyesinde Mevkufat adı altında toplanan gelir işleriyle meşgul bulunan kalemin adıdır.

¹³⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 114.

¹³⁸ Çağatay, a.g.m., s. 487.

¹³⁹ Türkay, a.g.m., s. 20.

¹⁴⁰ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 726.

beslettirilirdi. Sonraları bunda bir takım sakıncalar görüldüğünden Rumeli'nin bazı yerleri hariç, diğer yerlerde, "adet-i ağnam" ile birleştirilerek, sancak üzerine mültezimlere ihale edilmeye başlandı¹⁴¹.

Bazı yerler, bu vergiden muaf tutulmuştu. Bunlar Rumeli yakasında; Bosna Hersek, İşkodra eyaletleri ile Anadolu'da; Adana, Aydın, Hüdavendigâr, Erzurum, Sivas, Kastamonu vilayetleri; İzmit ve Karasi Sancağı, İmroz, Sakız, Midilli, İstarköy, Limni, Rodos ve Kıbrıs adalarının dışında kalan bütün yerlerdi¹⁴².

Otlak Resmi; Bu vergi Osmanlı Devleti mali lisanında "yaylak resmi", "kışlak resmi", "resm-i mera-i", "yatak resmi" ve "resm-i çeragah" gibi isimlerle anılmıştı¹⁴³. Vergi ilk olarak IV. Murat devrinde ağıl parası ile birlikte 1630 tarihinde konulmuştu¹⁴⁴.

Otlak resmi sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan veya miri topraklarda yaylatan sürü sahipleri, göçebe kabileler ve gezginci yörüklerden yılda bir defa olmak üzere, bazı yerlerde sürü başına, bazı yerlerde de koyun başına alınırdı. Bir sipahinin tımarında daimi olarak oturan, öşür ve diğer vergileri veren sürü sahiplerinden yaylak resmi alınmaz, bu resim ancak başka tımarlara gelip, hayvanlarını otlatan, öşür ve diğer vergileri vermeyen sürü sahiplerinden alınırdı.

Otlak resmi, bazı yerlerde, 300 koyun bir sürü hesap edilip, bir sürüden bir koyun olarak alınırken, bazılarında, sürüler; ala (çok) evsat (orta), edna (az) olmak üzere ayrılıp; alasından 20 akçe, ortasından 15 akçe, ednasından 10 akçe olarak alınırdı.

Yaylak resminin alınma zamanı, ilkbahar mevsiminde, nevruzdaydı¹⁴⁵.

Zebihâ Resmi; Osmanlı Devleti düzeninde, halkın et ihtiyacını temin etme konusu, önemli bir yer işgal eder. Bu ihtiyacın normal ve sağlıklı bir şekilde giderilebilmesi için, şehir ve kasabaların dışında salhaneler kurulmuştu. Eti yenen küçük ve büyük baş hayvanların kesimi ve derilerinin yüzülmesi, ancak bu salhanelerde yapılabiliyordu. Şehir içinde hayvan kesmek, saray mutfağına ait olanlarla kurbanlıklar hariç yasaklanmıştı¹⁴⁶.

Böylece şehir ve kasabaların dışında inşa edilmiş bulunan salhanelerde kesilen hayvanlardan bir miktar vergi alınmaktaydı¹⁴⁷. Kesilen hayvan başına alınan bu vergi, farklı yerlerde değişik isimler almaktaydı. Bunlar; zebihâ, mürde bacı, kasaphane,

¹⁴¹ Karamürsel, a.g.e., s. 177.

¹⁴² Kazıcı, a.g.e., s. 116.

¹⁴³ Kazıcı, a.g.e., s. 116.

¹⁴⁴ Türkay, a.g.m., s. 21.

¹⁴⁵ Çağatay, a.g.m., s. 310.

¹⁴⁶ Kazıcı, a.g.e., s. 118.

¹⁴⁷ Türkay, a.g.m., s. 22.

salhane, serhane, kellehane, paçahane: kelle, ayak ve ciğer parası ile, dem, balta, serçin ve derçin resmi gibi isimlerdi¹⁴⁸. Bu deyimlerden; “serçin derçin resmi” İstanbul ile Rumeli’de “mürde bacı” ile “zebhiye resmi”de genellikle Anadolu ve Arabistan’da kullanılırdı¹⁴⁹.

Devletin gayrimüslim halkının bulunduğu yerlerde, “bojik” veya “bujik” adı verilen domuz salhanelerinde, domuz kesilmekte, bunlardan da “resm-i bujik” diye 2 akçe vergi alınmaktaydı.

Zebiha resminin miktarı, 2-10 para arasında değişmekteydi. Miktarı belirtilen bu vergiden başka, kesilen hayvanın baş, ayak, bazen de ciğerleri devlet tarafından alınmaktaydı. Bu da devlet için ayrı bir gelir kaynağını oluşturuyordu. Çünkü bunlar paçacılar satılıyordu¹⁵⁰.

Selamet Akçesi; Osmanlı Devleti’nde, ağnam’dan alınan vergilerden biri de, halk arasında “toprak bastı parası” diye adlandırılan “selamet akçesi”ydi. Mali lisanda “geçit resmi”de denilen bu vergiye “kırtıl bacı” ismi de verilmişti¹⁵¹.

Bu vergi, İstanbul haricindeki yerlerde (taşrada) koyun ve keçi sürülerinin derbent ve geçitlerden geçişi esnasında alınmaktaydı¹⁵². İstanbul dahilinde ise, İstanbul’dan Üsküdar’a ve Üsküdar’dan İstanbul’a götürülürken ve Ayvansaray, Yedikule ve diğer iskelelere sevki zamanında alınıyordu¹⁵³.

Bu verginin miktar ve oranı, çeşitli yerlere göre değişiyordu¹⁵⁴.

Ağnam Bacı; Ağnam vergisinin bir çeşidi olup, panayır ve pazar yerlerinde koyun ve keçinin alım-satımında alınan bir vergiydi¹⁵⁵. Hayvanların değerlerinden kuruşta bir para hesabıyla alınırdı¹⁵⁶. Başlangıcı Orhan Gazi’ye kadar uzanan bu vergi, Tanzimat’a kadar devam etmişti¹⁵⁷.

Ağıl Resmi; Osmanlı Devleti’nde ağnama (koyun ve keçi) sahip bulunan kimselerin ödedikleri bir vergiydi. Mali lisanda, “çift parası” diye de adlandırılan bu

148 Kazıcı, a.g.e., s. 118.

149 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 178.

150 Karamürsel, a.g.e., s. 178.

151 Türkay, a.g.m., s.21.

152 Kazıcı, a.g.e., s. 120.

153 Karamürsel, a.g.e., s. 177.

154 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 153.

155 Türkay, a.g.m., s. 18.

156 Karamürsel, a.g.e., s. 178.

157 Kazıcı, a.g.e., s. 120.

vergiyi toprak sahibi, yani sipahi alırdı¹⁵⁸. Her üçyüz koyun ve keçiden beşer akçe olmak üzere alınmaktaydı¹⁵⁹. Bu resim yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı. Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı¹⁶⁰.

Bu vergi bazı kaynaklara göre, IV. Murat devrinde, 1630 tarihinde konulmuştu¹⁶¹.

Ağıl resminin alınma zamanı olarak, kanunnamelerin bazılarında kuzu kırkımında olarak belirtilmişti. Bununla birlikte verginin alınma zamanı, değişik yerlere göre farklılık göstermişti¹⁶².

Canavar Resmi; Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim halkı ilgilendiren vergilerden biri de "canavar resmi"ydi. Eskiden beri bu vergiye, "hınzır resmi" de denmekteydi. Anadolu ve Arabistan'da bulunmayan bu vergi kalemine daha çok Rumeli'nin bazı Sancaklarında rastlanmaktaydı¹⁶³. Bu vergi, bir aralık bu hayvanın çok bulunduğu Belgrat ve Alacahisar Sancakları'nda hınzır (domuz) başına, senede dörder para olarak alınırken halkın şikayetleri üzerine 1776 tarihinde bundan vazgeçilmişti¹⁶⁴. Fakat sonraları bu hayvanların çabuk çoğaldıkları ve derilerinden çok kazanç elde edildiği gözönünde tutularak, ihtisab vergisi konulduğu sırada, Rumeli yakasında yeniden ve çeşitli oranlarda alınmaya başlanmıştı¹⁶⁵.

Canavar resminin toplanma zamanı harman vaktiydi¹⁶⁶.

Diğer Hayvanların Vergisi; Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan halk, ağnamdan başka diğer bazı hayvanları da besliyordu. Bu hayvanlardan bir kısmının etinden, diğer bir kısmının da gücünden yararlanılıyordu. Bunlar; deve, sığır, at, merkep ve katırdı¹⁶⁷. Bu hayvanlar, çift sürmede ve taşımacılıkta kullanıldıkları için herhangi bir vergiye konu oluşturmuyorlardı. Ancak ağnam bacında olduğu gibi, hayvanların da alım ve satımlarında, kuruşta bir para hesabıyla vergileri alınırdı¹⁶⁸.

158 Çağatay, a.g.m., s. 484.

159 Yalçın, a.g.e., s. 120.

160 Pakalın, a.g.e., c.I, s. 24.

161 Türkay, a.g.m., s. 18.

162 Çağatay, a.g.m., s. 485. Ayrıca bkz. Kazıcı, a.g.e., s. 121.

163 Kazıcı, a.g.e., s. 122.

164 Karamürsel, a.g.e., s. 179.

165 Türkay, a.g.m., s. 20.

166 Kazıcı, a.g.e., s. 122.

167 Kazıcı, a.g.e., s. 122.

168 Karamürsel, a.g.e., s. 179.

1.6. Yave Vergisi

Tarımla birlikte hayvancılığın da yaygın olduğu Osmanlı Devleti'nde bu vergi, tımar sahipleri ve devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Türkçesi "kaçkun" olan bu Farsça sözcük; sahipsiz olarak bulunan hayvanlar için kullanılmaktaydı. Bununla beraber, kaynaklarda bu vergiye "yave" ve "kaçkun resmi" adı da verilmekteydi¹⁶⁹.

Bu vergi, prensip olarak, İslâm Hukuku'nun "lukata" ile ilgili bulunan hükümlerinden meydana çıkmıştır. Lukata, şeriat dilinde başkasının kaybettiği bir şeyi korumak için almak demektir. Bunda, o şeye sahip olmak diye bir şey söz konusu değildir.

İlhanlılar'ın ordu teşkilatında yaveleri toplamak ve sahiplerine teslim etmekle görevlendirilmiş bir memur vardı. Bu memuru "bulargucu" adı verilmekteydi. Sahibi çıkan yavelerden müjdelenmesinin karşılığı olarak bir vergi alınırdı.

Müjde ve koruma karşılığı olarak alınan bu verginin kapsamına, sadece hayvanlar girmemekteydi. Sahiplerinden kaçan köle ve cariyelerin bulunması karşılığı olarak da bu vergi alınmaktaydı.

Bu vergi toprağa bağlıydı. Yave, hangi toprakta tutulursa bedeli, o toprak sahibinin olurdu¹⁷⁰.

Başiboş olarak kırlarda, tarlalarda bulunan hayvanlar hükümete teslim edilir, ziyan yapmış ise kaydedirilirdi. Kadı; yaveyi ilan ettirir, sahibi çıkmazsa sattırarak, ziyanı, masrafı, tellallık ücreti çıkarıldıktan sonra kalanını hazineye teslim ettirirdi. Sonradan sahibi çıkıpta ispat ederse para kendisine verilirdi¹⁷¹. Mal sandıklarına teslim olunan bu paralar ilk zamanlarda ayrı ayrı hesap edilirken sonraları "hasılat-ı müteferrika" (ufak tefek gelirler) kısmına bağlandı. Sahibi bulunmayan ve kadı aracılığıyla satılan yavelerin parası "varidat-ı umumiye-i devlet" (genel devlet gelirleri) kısmına bağlandı¹⁷².

Bu vergi miktarının tayini; yavenin, tutulduğu yerin, sahibine olan uzaklığına göre belirlenirdi. Bu mesafe bir günlük ise 30, iki günlük ise 60, üç veya daha fazla ise 100 akçe alınırdı¹⁷³.

¹⁶⁹ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 607.

¹⁷⁰ Kazıcı, a.g.e., s. 124, vd.

¹⁷¹ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 607.

¹⁷² Karamürsel, a.g.e., s. 180.

¹⁷³ Kazıcı, a.g.e., s. 125.

1.7. İhtisab Resmi

İhtisab; sözcük olarak hesap sorma, sorumluluk, mesuliyet, belediye memurunun işi ve dairesi, ilmi olarak da insanları ve özellikle esnafı, işlediği suçtan dolayı men etmek anlamına gelir¹⁷⁴.

İhtisab işi ile meşgul olana, “muhtesib”, “ihtisab ağası” ve “ihtisab emini” gibi isimler verilmekteydi¹⁷⁵.

Osmanlı Devleti’ne, Müslüman Arap dünyasının bir mirası olarak geçen bu kurumun tarihi Hz. Muhammed zamanına kadar uzanmaktaydı. Dünyanın en adil insanı olan Hz. Ömer, Medine’nin, Sa’d İbni-ül-âs’da Mekke’nin muhtesibi idi. Ancak Hz. Ömer, halifelik makamına gelince Abdullah İbni Alebe’yi çarşı pazarı teftişle görevlendirmişti. Bu kişi sokakları gezer, yollardan halkın serbestçe geçmelerini sağlamaya çalışır ve ölçüleri kontrol ederdi¹⁷⁶.

Muhtesib, bütün İslâm aleminde, yerine getirdiği bu görevden dolayı, Kur’an-ı Kerim hükümlerinin, müslümanlar arasındaki uygulamasını kontrol eden bir müfettiş durumundaydı. Bu özelliği ile, bu görevli İslâmiyet’in ilk devirlerinden, Osmanlı Devleti zamanına kadar kurulmuş bulunan bütün Müslüman Devletlerde görülmektedir.

Hz. Ömer’in halifeliği zamanında, geniş bir teşkilata sahip olduğunu bildiğimiz bu kurumun başında bulunan kişi, yaptığı bu görevden dolayı bir vergi almaktaydı¹⁷⁷. Bu vergi damga, mizan, evzan, ekyal resimleri ve “yevmiye-i dekkâkin”, “bac-ı pazar” gibi ünvanlarla şehir ve kasabalarda ve pazar, panayır yerlerinde alınırdı¹⁷⁸.

Osmanlı Devlet teşkilatının geniş kadrosu içinde yer alan “ihtisab ağası”nın, bu isimle göreve ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bir muhtesibin adı, ilk olarak Sultan I. Murat’ın Bursa’da bulunan evkafının 1385 tarihli Vakfiyesi’nde¹⁷⁹ geçmektedir.

Çeşitli görevleri bulunan muhtesibin görevlerini, üç esas noktada birleştirmek mümkündür. Bunlar:

¹⁷⁴ Devellioğlu, a.g.e., s. 503.

¹⁷⁵ Fahri Dalsar, “İhtisab”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, c.V (İstanbul: 1950), s. 216.

¹⁷⁶ Makasdar, a.g.m., s.11.

¹⁷⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 127, vd.

¹⁷⁸ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 43.

¹⁷⁹ Osmanlı Devleti’nde cami, medrese, imaret gibi hayır kurumları için ayrılmış arazi ve binalara evkaf, bir vakfın şartlarını belirten resmi senetlere de vakfiye denirdi. Devellioğlu, a.g.e., s. 289, vd.

- a) Dini
- b) İktisadi
- c) Adli görevleridir.

Biz, muhtesibin bu üç önemli görevinden, sadece, konumuzu ilgilendiren ikinci maddesinden söz edeceğiz.

Adına “ihtisab resmi” denen bu vergiye karşılık “ihtisab ağası”, ayda bir defa, kadı ile birlikte her türlü sanatkar ve esnafı teftiş etmek mecburiyetindeydi. Bunların kullanmakta oldukları terazi, arşın, endaze, dirhem vs. gibi ölçü aletlerini kontrol edip, hileli ve eksik olmamalarını sağlardı. Bununla birlikte, çarşı ve pazarlarda satılan eşyanın, kanuni olan satış fiyatından daha fazlasına satılmamasını sağlamak da muhtesibin görevleri arasındaydı. Muhtesib sözünü ettiğimiz bu konulardan dolayı suçlu görülen her hangi bir kimseyi, sahib olduğu geniş adli yetki ile hemen anında cezalandırabilirdi¹⁸⁰.

İhtisab ağası, resimleri kendisi toplamaz, emrinde bulunan ve “kul oğlanları” denilen memurları aracılığıyla toplatırdı. Bunların sayıları onbeş idi. Toplandıkları yerin adı da “çardak” idi. Bu kadronun ne kadar devam ettiği belli değilse de işin genişliğine ve zamanına göre sayıları 56’yı bulmuştu¹⁸¹. İhtisab ağası, hem bu memurların geçimini, hem de kendisinin bu görev için peşinen ödediği “iltizam bedelini” temin etmek amacıyla bu vergiyi toplatırdı¹⁸². Önceleri, zekata kıyasen kırktabir oranında alınan bu vergi, sonraları her yerde farklı miktarlarda alınmaya başlamıştı¹⁸³.

Bu önemli vergi 1826’dan itibaren, “Asakir-i Mansure-i Muhammediye”nin giderlerini karşılamak üzere yeni kanunlar ve defterlerle düzene konmuştu¹⁸⁴.

İhtisab vergisini toplayan kul oğlanları, bazen defterlere uymayacak şekilde vergi almışlardı. Çarşı esnafından “iydiyye”, “ramazaniyye”, “haftalık”, “aylık”, “müsamaha” gibi çeşitli isimler altında alınan bu vergiler halkın şikayette bulunması üzerine kaldırılmıştı. Bundan böyle hiç kimsenin bu tür vergiler almayacağı, aksi takdirde büyük bir cezaya çarptırılacağı belirtilmişti¹⁸⁵.

1.8. Pencik ve Beyt’ul Mal Vergisi

Sözcük anlamıyla, beşte bir demek olan pencik, savaşlarda, ele geçirilen esirlerden, askerlikte kullanılmak üzere beşte birinin alınması demektir.

¹⁸⁰ Necdet Sakaoğlu, “İhtisab”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.IV, (İstanbul: 1994), s. 143.

¹⁸¹ Makasdar, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁸² Kazıcı, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁸³ Karamürsel, *a.g.e.*, s.170.

¹⁸⁴ Türkay, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁸⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 130.

İslam Hukuku'nun, ganimetlerle ilgili olarak koymuş olduğu esaslardan ortaya çıkan bu vergi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında henüz uygulanmıyordu. Savaşlar sonunda ele geçirilen diğer ganimetler gibi esirlerde, gazilere taksim edilirdi. Gaziler, hisselerine düşen esirleri, İslam Hukuk gereklerine göre istedikleri şekilde hizmetlerine alabiliyor ve özel işlerinde de kullanabiliyorlardı. Elleri ihtiyaçlarından fazla esir geçenler bunları satarlardı.

Tarihçi Hoca Saadettin Efendi'nin bildirdiğine göre bu uygulama, I. Murat zamanında 763 (1361-62) tarihindeki Zağra'nın fethine kadar sürmüştü. Adı geçen olaydan sonra, pek çok esir yakalanarak padişaha gönderilmiş, padişah da gelen bu esirlerin, gaziler arasında taksim edilmesini emretmişti. Bu esnada devrim alimlerinden olan Karamanlı Kara Rüstem, bu taksimde, şer'an devletin hakkı olan beşte birin alınmadığı ve bu yüzden devletin zarara sokulduğunu Kazasker Çandarlı Kara Halil'e bildirmişti. Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Padişah, Kur'an ve Şeriat'ın emrine göre hareket edilmesini istedi. Durumun değerlendirilmesi için toplanan bir heyet, her esir için 125 akçe fiat belirleyip bu fiatın beşte biri olan 25 akçenin pencik vergisi olarak devlet adına alınmasına, bu görevinde Kara Rüstem tarafından yapılmasına karar verdi. Böylece hissesine beş esir düşenden, devlet adına bir esir, daha az düşenden de, her esir için 25 akçe hesabıyla "pencik resmi" alınmasına başlanmış oldu.

Esirlerden bu adla vergi alınmasına "Milli Tetebbular Mecmuası'ndaki Terki Abdurrahman Paşa Kanunnamesi" hicri 764 (1362-1363) tarihinde, Hoca Sadettin Efendi'nin (Tac-üt-Tevarih) adlı eserinde ise 763 (1361-1362) tarihinde başladığı yazılıdır. Bu duruma göre, kaynaklar arasındaki fark, bir sene gibi çok az bir zaman olmaktadır¹⁸⁶.

Geçitlik adı verilen bu vergiden dolayı, devlet adına toplanmış bulunan esirler, 1362 yılında yürürlüğe konulan "pencik kanunu'na göre, önceleri birer akçe yevmiye ile Çardak ile Gelibolu arasında, süvari askerinin nakli için kullanılan at gemilerinde görevlendirilmeye başlandılar. Özellikle, esirlerin çoğalmasından dolayı, bazı yöntemlere bağlı olarak bunların askerlik hizmetinde kullanılması yoluna gidildi.

Bundan böyle, esir sahiplerinden beşte bir olarak aynen alınan esirler, acemi oğlanı sanılarak, kendilerine tahsis edilmiş olan kışlalarına gönderilmeye başlandı. Her esir için, bedel olarak alınan 25 akçe, devlet hazinesine yatırılarak, karşılığında bir makbuz alınırdı. Bunda adı yazılı bulunan ve kendisi için para yatırılan kimse, bunu yatıranın malı olurdu¹⁸⁷.

Esirler için alınan bu vergiden başka, İstanbul'da cariye satışlarında da pencik resmi namıyla bir "fındık altını resmi" alınırdı¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 766, vd.

¹⁸⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 132.

¹⁸⁸ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 767.

Osmanlı Devleti'nde, pencik vergisinden başka, esası, İslâm Hukuku'nun ganimetlerle ilgili hükümlerine uyan bir vergi daha var ki, buna "beyt'ul-mal resmi" denmekteydi. Bu verginin uygulanması "pencik resmi" ileydi. Zaten bu iki vergi kalemi, esasta birdi, fakat birincisi, esirler için olduğundan Osmanlı mali lisanında "pencik resmi" diye adlandırılmıştı.

Beyt'ül-mal sözcüğü, anlam olarak "mal evi" demektir. İlmi anlamı ile de "Devlet (İslam Devleti) elinde toplanan malların bütününe içine alan hazinedir"¹⁸⁹.

Beyt'ül-mal hazinesinin başlama tarihi Hazreti-Muhammet zamanına kadar uzanır. Bununla birlikte bu kurum Hazreti-Ömer zamanında, gelirlerin artması üzerine önem kazanmıştı. Beyt'ül-mal'ın gelirleri başlıca üç kısımdır:

- a. Sadaka ve zekat: Mali durumu iyi olan müslümanlardan alınırdı. Toplanan para ve mal devlet istediği gibi harcamayıp, belirli sınıflara verirdi. Bunlar; fakirler, acizler ve zekatı toplayan ve dağıtan memurlar, borçlular, azat etmek üzere köle satın alanlar, yolda kalmış garipler, tanrı uğrunda savaşanlar, İslâm'ın çıkarları için hoş tutulması gereken kimselerdi.
- b. Ganimetler: Müslümanların savaşlarda ele geçirdikleri esir ve mallardan ibaretti.
- c. Zekat ve ganimet dışı kalan ve beyt'ül-mal'a ait mallar.

Bu kurum, Dört Halife devri, Emeviler, Abbasiler ve diğer Müslüman devletlerde de devam etti. Osmanlı Devleti'nde de bazı değişikliklere uğrayarak sürdü¹⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nde bu kurum, "hazine-i emiriyye", "hazine-i padişah-ı", "hazine-i hassa", "hazine-i hümayun" ve "hazine-i devlet" gibi çeşitli isimler almıştır. Sonraları olağanüstü hallerde, yedek hazine olarak, bir "iç hazine" (enderun hazinesi) kuruldu¹⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde varis bırakmadan ölen kimselerin malları, beyt'ül-mal müdür ve memurlarının olduğu yerlerde, bunlar tarafından, olmayan yerlerde ise mal memurları tarafından kaydedilerek aynen korunurdu. Bu şekilde ölen kişinin bıraktığı şeylerden elde edilen bedeller, beş yıla kadar emaneten saklanır ve bu süre içinde mirasçısı çıkmazsa, mal sandıklarına teslim edilirdi. İşte bunlardan 40/1 oranında "eminiye" vergisi alınırdı. Gerek bu vergi, gerekse ölen kişinin bıraktığı mallar, beyt'ül-mal gelirlerini oluştururdu¹⁹².

1.9. İltizam Bedeli

Osmanlı hazinesine gelir sağlayan kaynaklar, XVII. yüzyıldan başlayarak bedeli, belirli taksitlerle ödenmek ve kefil göstermek şartıyla, isteyen kimselere verilmeye

¹⁸⁹ Kazıcı, a.g.e., s. 133.

¹⁹⁰ Yücelen, a.g.e., s. 36.

¹⁹¹ Karamürsel, a.g.e., s.181.

¹⁹² Türkay, a.g.m., s. 20.

başlandı. İşte buna “iltizâm” denirdi. Bu görevi üzerine alanlara da “mültezim” dendi¹⁹³.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, zaptedilen topraklardan bir kısmının tımar olarak sipahilere, diğer bir kısmının da “havass-ı hümayun”¹⁹⁴ olarak, devlet üzerinde bırakıldığını biliyoruz.

Devlete ayrılmış bulunan yerlerin vergisi, “emin” adı verilen görevlilerce toplanıyordu. Fakat mali sıkıntıların baş göstermesi ve paraya ihtiyaç duyulması üzerine, devlete bırakılmış olan yerlerin bir kısmı, bir veya daha fazla seneliğine iltizâma verilerek, bedelleri sarraflarca hazineye yatırılmaya başlandı¹⁹⁵.

İltizâm usulünün başlangıcı, kesin olarak bilinmemekle birlikte Hammer, bunun Fatih zamanında Sadrazam Rum Mehmed Paşa (Ö. 1470) aracılığıyla uygulandığını bildirmektedir¹⁹⁶.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'da yaşanan büyük enflasyon ve ekonominin parasallaşma süreci, Osmanlı merkezi yönetimini önemli nakit sıkıntılarıyla karşı karşıya bıraktı. Bu soruna çözüm bulmak amacıyla, ordu için asker beslemek temeline dayanan tımar sistemi, yerini, başta toprak olmak üzere tüm vergi birimlerinin nakit para karşılığı kiralanması anlamına gelen, iltizâm sistemine bıraktı. XVI. yüzyılda başlayan ve hızla tüm devlete ait topraklarda egemen olan iltizâm sistemi, Abbasiler'den, Bizans'tan, Selçuklular'dan beri, ikta ve tımar sistemi olarak adlandırılan klâsik toprak rejiminin sonu oldu¹⁹⁷.

İltizâm usulü önceleri birkaç önemli gelire ait olarak başlamış iken az zaman içinde aşar, ağnam, gümrük ve ihtisab gibi birçok gelirin iltizam'a verilmesi kural haline gelmişti. Mültezimlerin öncelikle hazineye karşı olan taahhüdünü sağlamlaştırmak için itibarlı bir sarraf göstermeleri adet haline gelmişti. Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek suretiyle hazine sarrafları ortaya çıkarıldı ki bunlara da kuyruklu sarraflar denildi.

Hazineye kefil gösterecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve bu sarraflığa girecek olan kişinin önceden ikibinbeşyüz kuruştan onbin kuruşa kadar “berat” (ferman) harcı ve bundan başka da her iltizâm bedelinden ayrıca ferman harcı olarak bir miktar para vermesi gerekirdi¹⁹⁸. Taahhüdünü yerine getirdiği zaman, senedi kendisine

¹⁹³ Karamürsel, a.g.e., s. 202.

¹⁹⁴ Havass-ı hümayun: Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde ele geçirilen araziden hazineye alıkonulanlara verilen ad. Devellioğlu, a.g.e., s. 409.

¹⁹⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 135, vd.

¹⁹⁶ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 58.

¹⁹⁷ “İltizam”, *Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi*, c.XI, (İstanbul: 1986), s. 5651.

¹⁹⁸ Karamürsel, a.g.e., s. 202, vd.

iade edilirdi. Ama daha önce “reddiye-i temessûk”¹⁹⁹ adı verilen bir harç daha vermek zorunda idi²⁰⁰.

Önceleri, çok sağlam bir şekilde işleyen bu kurum daha sonraları bozularak, adeta devlet içinde devlet olma durumuna geldi. Tanzimat döneminde de ortadan kaldırıldı²⁰¹.

1.10. Madenler Vergisi

Maden bilindiği gibi yerin yüzeyinde ve altında bulunan her çeşit cisimler ve cevherlerdir²⁰². Maden resmi ise işletme imtiyazı karşılığı ve maden üretimi üzerinden alınan bir çeşit kazanç vergisidir²⁰³.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş topraklarda, üretilen tarım ürünlerinden çeşitli oranlarda birtakım vergilerin alındığını daha önce görmüştük. Buna paralel olarak devlet, yerin altından veya üstünden çıkarılan çeşitli madenlerden de vergi almak mecburiyetinde idi. Zira bu şekildeki bir uygulama, devletin bağlı bulunduğu İslâmi sistemin bir gereğidir. Bununla birlikte hiçbir devlet kendisini, madenlerden vergi almaya zorunlu tutmamıştır²⁰⁴.

Osmanlı Devlet teşkilâtında, kuruluştan Tanzimat'a kadar geçen süre zarfında, arazi-i emirriyye²⁰⁵ dışında kalmış bulunan sahipsiz boş vb. arazilerden çıkarılan madenlerden daima beşte biri alınmıştı, diğer kısmı ise bulan kimseye ait olmuştu²⁰⁶.

Arazi-i emirriyyeden çıkarılan madenler ise tamamen devlete geçerdi. Çünkü bu arazi tamamen devlete aitti. Arazi-i emirriyyeyi kullananların, hiçbir madeni zapdetmeye veya herhangi bir hisse istemeye hakları yoktu. Çünkü bunlar kiracı durumunda idi²⁰⁷. Bununla beraber, çok küçük bazı tuzla işletmeleri, şahıslara bırakılıyor ve bundan da yine beşte bir vergi alınıyordu. Nitekim 4 Ağustos 1580 tarihli bir divan hükmünden anlaşıldığına göre, Seyyid Şaban isminde birisi, İstanbul'a gelip, Sivas kazasında İmaret ve Mescidli köyleri arasında küçük bir tuzla olduğunu bildirerek buranın kendisine

199 Reddiye-i temessuk: Taahhütlerini yerine getiren hazine sarraflarından kefalet senetleri geri verilirken alınan harc. Devellioğlu, a.g.e., s. 1057.

200 Pakalın, a.g.e., c.II, s. 58.

201 Kazıcı, a.g.e., s. 137.

202 Türkay, a.g.m., s. 20.

203 Yalçın, a.g.e., s. 118.

204 Kazıcı, a.g.e., s. 138.

205 Arazi-i emirriyye: Kuru mülkiyeti beyt'ül-mal'a ait olarak devlet tarafından fertlere dağıtılan yerler, (tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru içine alır) Devellioğlu, a.g.e., s. 46.

206 Karamürsel, a.g.e., s. 180.

207 Ali Himmet Berki, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmet Han ve Adalet Hayatı**, (İstanbul: 1953), s. 124.

verilmesini istemişti, bu teklif devlete beşte birini vermemek şartıyla kabul edilmişti²⁰⁸.

Osmanlılar'da maden gelirleri, diğer bazı vergilerde olduğu gibi tımara verilerek sipahi adına kaydedilmiyordu. Aksine belli şartlarla ihale edilerek geliri hazine için alıkonuyordu. Devlet, maden gelirlerini artırabilmek için, bulunan herhangi bir madenin çevresindeki, yakın köyler halkını orada çalıştırıyor, fakat buna karşılık onları çeşitli vergilerden muaf tutuyordu. Bu muafiyet ya bir kısım vergilerin oranının azaltılması veya hiç alınmaması şeklinde uygulanmıştır. Madenlerde çalışanlar, vergiden muaf oldukları gibi aralarındaki herhangi bir anlaşmazlıkta, valiler ve kadılar davalarını göremezlerdi. Maden işleri geri kalmasın diye davaları, "maden eminleri" aracılığıyla ve şeriat esaslarına göre görürlerdi²⁰⁹.

1.11. Mukataalar

Mukataa sözcüğü lûgat olarak kesişmek ve birbirinden kesilmek anlamına gelir. İlmi anlamına gelince bu mukataa, devlete ait olan bir gelirin, devlet başkanı tarafından herhangi bir bedel karşılığında, başkasına kiralanmasıdır. İktâ da bu anlama gelir²¹⁰.

Batıdaki Feodalite ile hiçbir ilgisi bulunmayan bu usûlün ilk uygulamasını Hz. Muhammed'in Bahreyn arazisini mukataası olarak Medineli Müslümanlara vermek istemesinde görüyoruz. Emevi ve Abbasi hükümdarları bazı akrabalarına ve saygın kişilere araziye iktâ ederlerdi. Fakat mukataayı alanlardan hiçbir bedel alınmazdı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizâm'ül-Mülk bu usûlü değiştirerek, mukataalardan devlet için önemli bir gelir kaynağı sağlamış oldu²¹¹. Selçuklular'da alınan ülkelerin toprakları, burayı alan ordu tarafından bölünür ve her parçaya mukataa adı verilirdi. Mukataa sahibi, arazinin ürünlerinden öşür alırdı. Öşür, bilindiği gibi üründen alınan 1/10'luk vergi demektir. Arazinin sahibinin mülkiyet hakkı sonsuzdu; toprak asıl sahibinindi. Mukataa sahipleri, savaşlarda mahiyetleri ile birlikte servetlerine göre orduya katılırlar, savaş sonuna kadar hem kendilerinin, hem de mahiyetlerinin giderlerini öderlerdi²¹².

Osmanlı Devleti'nin mali yönden büyük sıkıntılara maruz kalması ve tımarlı sipahinin ordudaki önemini kaybetmesinden dolayı XVII. yüzyıldan itibaren boşalan tımar ve zeametler, mukataa adı ile seneden seneye mültezimlere verilmeye başlandı. İhale edilen bu mukataaların bedeli de, sarraflarca hazineye yatırılıyordu²¹³.

208 Kazıcı, a.g.e., s. 139.

209 Kazıcı, a.g.e., s. 140.

210 Pakalın, a.g.e., c.II, s. 578.

211 Kazıcı, a.g.e., s. 141, vd.

212 Türkay, a.g.m., s. 20.

213 Karamürsel, a.g.e., s. 202.

Osmanlılar zamanında mukataalar, Mukataat-ı Miriye ve Malikâne olarak ikiye ayrılırdı: Mukataat-ı Miriye, her yıl iltizama, Malikâne ise, kaydı hayat şartıyla ilgililere verilirdi²¹⁴.

Osmanlılar'da devletin gelirlerinin toplandığı daireye "hazine-i amire" deniliyordu. Hükümetin kendi harcamaları için gerekli paranın başlıca kaynağı olan mukataalar bu dairece idare ediliyordu. Her mukataa, "emin" denen bir memura idare ettirilmekteydi. Emin, başında bulunduğu mukataanın yıllık gelirini, kendisinin kabullendiği belli bir rakamdan aşağı düşürmemeyi yükümlenir. Yanına defterini tutturacağı bir de "katip" alırdı. Bir emin, mukataa idaresini, maaş karşılığı kabul etmiş ise, bu biçime "ber' vech-i emanet" tayin olunma denirdi. Eğer bir kişi, mukataayı bir veya üç yıllık süre için arttırma yolu ile üzerine alır, en yüksek geliri elde edeceğini yükümlenirse, mukataanın resimlerini hiç kayba uğratmadan toplama işi götürü biçiminde verilmiş oluyordu ki, bu biçime de "ber vech-i iltizamı emanet" denmekte idi. Hazine mukataalarının iltizama verilmesi usulünde, mukataa bir çeşit taahhüt işi haline gelmekte, başşehirde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta iltizam işi istekliler arasında arttırmaya çıkarılmaktaydı. Devlet hazinesine, mukataadan birçok geliri elde etmeyi kim teklif ederse, iltizam onun elinde kalıyordu. Bu yöntem, vergi ödeyicileri yönünden büyük haksızlıklara yol açmaktaydı. Çünkü arttırma yarışı yüzünden, hükümete büyük bir para ödemeyi üzerine alan mültezim, buna kendisinin de kazanmayı tasarladığı miktarı ekleyerek işe girişmekte olduğundan, çoğu zaman mukataa kapsamındaki resimler türlü hile ve haksızlıklarla kabartılmakta ve soygun şeklini almaktaydı.

Mukataanın gelirini oluşturan resimleri yerli yerinde tesbit ile, toplayan kişiye amil deniyordu.

Bir mukataa mültezime verilip, ayrıca, onu denetleyecek maaşlı bir de emin tayin olunursa, mukataanın vergi ya da başka türdeki gelirleri için, her amil, katibi eliyle, ayrıntılı bir şekilde defter tutar, hemde, emin, ayrıca, kendi defterine bütün elde edilenleri geçirir; böylece, hesaba oturulduğunda, iki tarafın defterleri karşılaştırılırdı. Bu suretle amilin topladığı ile hazineye ya da emrolunan hükümet harcamalarına verdiği paralar doğru bir şekilde, sık sık gözden geçirilerek, mültezimin üzerine devlet malının geçmesi önlenmiş olurdu. Bir mukataa, herhangi bir suretle, sırasında iltizama verilemez ya da amilin gelir toplamasına engel çıkarsa, boş kaldığından yeni amile verilinceye kadar geçen süre içindeki gelirleri, "mevkufat emini" denilen bir başka memur toplardı²¹⁵.

Görüldüğü gibi mukataa yöntemi, defter tutmak ve birçok yerden vergi toplayabilmek için, geniş bir personel kadrosuna ihtiyaç göstermiştir. Mukataa emimleri ve mültezimler, "cabiler" veya "tahsildarlar" denen vergi toplayıcılarını kullanmak zorunda kalmışlardı. Eminler veya amillerin, mukataalardan taksit taksit topladıkları paraları, emredilen yerlere göndermeleri için, bu hazinelerin başlarında bulunan kişilere, "hassa

²¹⁴ Yücelen. a.g.e., s. 52.

²¹⁵ Akdağ, a.g.e., c.II, s. 280, vd.

harç emini” adı verilmişti. Padişah hazinesinde birikmiş para kalmayınca, eyalet hazinesinden birine “mübaşir” adlı bir kimse gönderilerek, eminlerin elindeki paraları bunlar teslim alırlar ve bu mübaşirlerin gördüğü işlere de “havale” adı verilirdi. Mukataalar genellikle üç yıl süre ile iltizama verilirdi²¹⁶.

Tanzimat’la ortadan kaldırılan mukataalar, kimin tarafından idare edilirlerse edilsinler vilâyette defterdarlık varsa oraya, yoksa İstanbul’da divanın maliye dairesi durumundaki baş defterdarlığa bağlı bulunurdu²¹⁷.

Mukataa kurulu düzenini oluşturan gelir yerleri, özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadi işletmelerinden alınan vergiler, maden işletmeleri, yasaklamalara aykırı işlerden elde edilen ödemeler, ticari tekel maddelerinden sağlanan gelirlerdi²¹⁸.

1.12. Gümrük Vergisi

Gümrük kelimesinin, dilimize hangi yabancı deyim karşılığı olarak girdiği ve bunun hangi millete ait bulunduğu kesinlikle söylenememektedir. Bununla beraber dilimize, Latince bir sözcük olan “Commercium” deyiminden geçmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Eski çağlardan beri uygulanan gümrük vergisi, yerli san’at, ticaret ve tarım ürünlerini korumak için alınırdı. Bu koruma, bir ülkenin gümrük hattı adı verilen siyasi sınırlarını, girmek veya çıkmak suretiyle aşan veya bu sınıra bir noktasından girdikten sonra, o ülkeyi baştan başa geçip, sınırın başka bir noktasından yabancı bir ülkeye geçirilen yabancı kökenli eşyadan, devletçe alınan vergilerle devam etmekteydi²¹⁹.

Osmanlı Devleti de, kendi yerli ticaret, sanat ve tarım ürünlerini koruyabilmek için gümrük vergisinden yararlanma çarelerine başvurmuştur. Fakat, Fatih devrinden önce, bunun nasıl ve hangi şartlarla uygulandığına dair, henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber bu verginin İslâm Hukuku’ndaki “zekât-i âşir” şeklinde olduğu bilinmektedir. Buna göre önceleri zekat-i âşir durumunda olan gümrük vergisi, sonradan, ele geçirilen yerlerdeki eski idarecilerin koymuş oldukları esasları da gözönüne alınarak uygulanmıştı. Bundan böyle gümrük dahili (iç) ve harici (dış) olmak üzere iki kısma ayrılmışlardı.

İsminden de anlaşılacağı üzere dahili gümrükler, devletin kendi bünyesinde oluşturulan ve zaman zaman koyulan vergilerdi. Bunlar ya kendi başına yazılır veya daha önceki idarecilerin koydukları oran üzerinden alınırdı. Ancak verginin oranı yer ve zamana göre değişiklik arzederdi²²⁰. Bazı yerlerde değer üzerinden %3’ten %5’e kadar, bazı

²¹⁶ Yalçın, a.g.e., s. 127.

²¹⁷ Kazıcı, a.g.e., s. 143.

²¹⁸ Akdağ, a.g.e., c.II, s. 279.

²¹⁹ “Gümrük” *Türk Ansiklopedisi*, c.XVIII, (Ankara: 1964), s. 157.

²²⁰ Kazıcı, a.g.e., s. 144, vd.

yerlerde de yük hesabı ile yük başına bir kuruştan on kuruşa kadar vergi alınır²²¹.

Osmanlı ülkesi içinde ticaret malları, bir iskeleden öteki iskeleye deniz yoluyla bir şehirden diğer şehire kara yoluyla taşındığı zaman gümrük vergisi alınır. Buldukları yerlere göre, kıyıdakilere “kıyı gümrükleri”, sınır boyundakilere “sınır gümrükleri” ve orta yerde bulunanlara da “kara gümrükleri” denilirdi. Osmanlı ülkesi genişledikçe ve ticaret arttıkça, gümrük işlemleri de çoğalmış ve vergi alma kuralları düzene sokulmaya başlanmıştı²²².

Bu vergiler, başlıca dört çeşitti:

- a. İthal Vergisi (Amediyye resmi)
- b. İhraç Vergisi (Reftiyye resmi)
- c. Masdariye Vergisi
- d. Müruriye Vergisi (transit geçiş vergisi)²²³.

a. Amediyye Vergisi: Farsça gelmek anlamına gelen ameden mastarından alınmadır. Bu resim satandan alınır²²⁴. Osmanlı Devleti sınırları dahilinde bulunan yerler arasında (kara ve deniz yoluyla) nakledilen eşyadan, vardığı yerde alınan bir vergiydi. Bu yerler, İstanbul, Selanik, Edirne, Kavala, Golos, İzmir, Samsun ve Trabzon şehirleriydi. Buralara eşya getireceklerin ellerine, daha önceden bir belge verilerek vergisi buna göre alınır²²⁵.

b. Reftiyye Vergisi: Reftiyye Farsça çıkmak anlamına gelen “reften” mastarından alınmadır²²⁶. Ülkenin, herhangi bir yerinden diğerine nakledilen veya Osmanlı sınırları dışına çıkarılan mallardan, çıkışı esnasında alınan vergi idi²²⁷.

c. Masdariye Vergisi: Masdar, Arapça bir şeyin çıktığı yer demektir²²⁸. Bu vergi yabancı bir devletten, Osmanlı toprakları dahilindeki herhangi bir şehir veya iskeleye getirilip satılan mallardan alınır²²⁹.

d. Müruriye Vergisi: Osmanlı ülkesine gelip, içeride kullanılmadan başka bir yabancı ülkeye geçirilen mallardan alınan bir vergi idi. Buna “bac-ı ubûr” adı da verilmiştir ki, geçme vergisi demektir.

²²¹ Karamürsel, a.g.e., s. 193.

²²² Türkay, a.g.m., s. 17.

²²³ Shaw, a.g.e., s. 138.

²²⁴ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 57.

²²⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 147, vd.

²²⁶ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 22.

²²⁷ Eldem, a.g.e., s. 254.

²²⁸ Pakalın, a.g.e., c.II, s.413.

²²⁹ Kazıcı, a.g.e., s.148.

Osmanlı Devleti'nde, gümrük vergilerinin diğer bir bölümünü de dış gümrükler oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı devletlerden gelen ticaret mallarına gümrük vergisi konulması, memleket içine bu eşyanın girmesi için bir izin fermanı ve imtiyaz beraatı verilmesi suretiyle başlamış, bu izin ve imtiyazlar, kapitülasyonları doğurmuştu. Kapitülasyonların en eskisi, Fatih Sultan Mehmet tarafından, Venedikliler'e verilen imtiyazdı. İkincisi ise, Mısır, Osmanlı ülkesine katılmadan önce, Mısır Meliki'nce, Fransızlar'a verilip, Yavuz Sultan Selim tarafından kabul edilen ve ondan sonraki padişahlar zamanında, (Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat, I. Ahmet, IV. Murat, Sultan İbrahim, IV. Mehmet) yenilenen ve genişletilen 1650 ve 1670 tarihli anlaşmalardı. Bu anlaşmalarda, %5 gümrük yerine %3 gümrük vergisi ve masdariye verilmesi öngörülmüştü²³⁰.

Osmanlı Devleti'nin harici gümrükler geliri XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devamlı surette devletin lehinde bir gelişme gösteriyordu. Fakat bu yüzyılın sonlarına doğru, yabancı tüccarın başvurduğu ve bir bakıma hile diyebileceğimiz bir uygulamadan, hayli zarar gördü. Önceleri, ihraç edilecek olan mal, yerli tüccar tarafından iskelelere getirildiğinden, dahili gümrükleri bunlar tarafından ödeniyor; yabancı tüccarda %3 ihraç gümrüğünü ödeyerek malı alıp götürüyordu. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'daki sanayileşme ve hammaddeye olan ihtiyaçtan dolayı batılı tüccar, daha fazla kâr edebilmek için bizzat kendisi gelip malı almaya başladılar. Sözleşmeye göre yabancı tüccar, Osmanlı şehir ve iskelelerinden aldığı mal için, sadece %3 vergi ödediğinden, dahili ticarete alınan "amediyeye ve reftiyeye" alınmıyordu. Bu yüzden devlet ve iç ticaret büyük bir zarara uğruyordu.

Osmanlı Devleti'nde gümrük gelirleri, yukarıda incelemiş bulunduğumuz dönem içinde, daima devlet hazinesi adına alınmıştı²³¹.

1.13. Diğer Vergiler

Osmanlı vergi sisteminde, daha önce adı geçenlerden başka, değişik isim taşıyan daha birçok vergi vardır. Ancak, bunların büyük bir kısmı ihtiyaç zamanında ve çok cüz'î olup, bazı yerde uygulanmışlardır. Bunların bir bölümü "şer'i vergiler" bölümüne girmekle birlikte, büyük bir önem arz etmektedir. Bu kategoride yer alan vergileri şöyle sıralayabiliriz:

- a. Müstesna Eyaletler Gelirleri
- b. Emirliklerin- Maktu Gelirleri
- c. Emlak-i Emiriyeye
- d. Hâsılât-ı Mütenevvia
- e. Rûsûm-i Mütenevvia

a. Müstesna Eyâletler Gelirleri: Osmanlı Devleti sahip bulunduğu topraklardan Anadolu ve Rumeli haricinde kalan diğer yerler için, ayrı idari tedbirlere başvurmuştu.

²³⁰ Türkay, a.g.m., s. 17.

²³¹ Kazıcı, a.g.e., s. 147, vd.

Hükümet Sayda, Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz ve Yemen gibi siyasi yönden çok nazik yerde bulunan vilayetleri “Müstesna Eyaletler” adı ile genel idare hükümlerinin dışında bırakmıştı²³².

Bunlardan Hicaz ile Basra'nın arazisi arazî-i üşriyyeden, diğerlerinin arazisi ise arazî-i haraciyyedendi. Bunlar fethedildikleri zaman tımar ve zeamet usulüne tabi tutulmadığı için mali işlerine de merkezce müdahale edilmemişti. Halkı eskiden beri ne gibi vergi ile mükellefidiyse hazine için de o alınmış ve arazileri hakkındaki eski hükümlerde o haliyle bırakılmıştı.

Bu eyaletlerin genel idare dışında bırakılmasının birçok sebepleri vardı. Bu sebeplerin başında, bu yerlerin iklim ve bitki örtüsü bakımından birbirinden çok farklı bir durum arzemesi, buraların halkının çeşitli din ve mezheplere bağlı bulunması gelmekteydi²³³.

Bu eyaletlerin hepsinin kendisine ait ve ayrı ayrı şekillerde bazı vergileri de vardı. Mesela Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde oymaklardan çadır vergisi, Trablusgarp ve Bingazi'de bir çeşit içki yapmak için hurma ağaçlarının tepelerini kesenlerden “lâkibi resmi” gibi vergiler alınmaktaydı²³⁴.

b. Emirliklerin (emaretlerin) Maktu Gelirleri: Emaret; emir, bey, voyvoda gibi çeşitli adlarla anılan Prenslar yönetimindeki ülkeler olup, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı idiler²³⁵. Tanzimat'ın ilânından önce mevcut emirliklerle bunların maktu vergileri şöyleydi:

Emaret (Emirlik)	Kuruş
Mısır	30.000.000
Sırbistan	2.300.000
Eflâk	2.000.000
Buğdan	1.000.000
Sisam	400.000
Aynaroz	87.000

²³⁶.

c. Emlâk-ı Emiriyye (Miri Mülkler): Bunlar mülkiyeti sırf devlete ait olan mülklerdi. Bir yerin fethi sırasında devlet adına mülk edinilen ve devletçe yeniden inşa

²³² Kazıcı, a.g.e., s. 149, vd.

²³³ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 632.

²³⁴ Karamürsel, a.g.e., s. 173.

²³⁵ Türkay, a.g.m., s. 22.

²³⁶ Eldem, a.g.e., s. 256.

olunan, sahibinin mirasçı bırakmadan, ölümü ile hazineye kalan veya iltizam bedeli ve mukataalar karşılığında hazine adına birinin üzerine verilen her çeşit mülklere; ev, han, hamam, dükkan gibi yapılara ve devlet malı olan çiftlik, arazi vs.'ye "emlâk-ı emiriyye" denilirdi. Bunlarda devlet hazinesine çeşitli gelirler sağlardı²³⁷.

Bu gelirler dört bölüme ayrılırdı:

Muacele; Devlete ait emlâkın hazineye sağlamakta olduğu senelik gelirin, 8-10 seneliğine karşılığını peşin olarak almak üzere malikâne yolu ile verilmesi esnasında alınan bedeldi.

Müeccele; Yine aynı suretle satılan emlâkın, seneden seneye bir miktarı alınmak üzere taksitlerle alınan bedeldi.

İcare; Devlet emlakının başkasına kiraya verilmesi ile elde edilen bedeldi.

Hasılat; Miri emlâkın, bazı memur, müdür ve nazırlara emaneten verilmesi suretiyle elde edilen gelirdi. Bütün bunlar tımarlılara verilmeyip daima devlet adına alınmışlardı²³⁸.

d. Hasılat-ı Mütenevvia: Bunlar para cezaları, akçe farkları ve devlete ait olup da satılan lüzumsuz eşya bedelleri gibi şeyler olup çok önemli değildi.

e. Rüsûm-u Mütenevvia: Bu sınıfa girenlerde hasılat-ı mütenevvia gibi, çoğu ihtiyaç zamanlarında alınan, değişik isimler taşıyan ve toplanması için önceden kanun altına alınmış belli bir kaidesi bulunmayan vergilerdi²³⁹.

2. TEKÂLİF-İ ÖRFİYYE (ÖRFİ VERGİLER)

Osmanlı Devleti'nin, şer'i hükümler dışında halktan aldığı oran ve çeşitleri ihtiyaca ve zamana göre değişen vergilerin hepsine birden örfi vergiler denmekteydi²⁴⁰. Devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınınca bu hizmetleri için reayanın ödeyeceği bedel vergilendirilmiş ve bu bölümde toplanmıştı²⁴¹.

Örfi Vergiler 2 kısma ayrılmıştı:

a) Tekâlif-i âdiye (mu'tâde)

b) Tekâlif-i şâkka²⁴².

Bu vergileri kısaca gözden geçirelim:

a) Tekâlif-i âdiye: Savaş giderleri için alınan vergilerdir. Bu vergilerin alınmasına şer'i hukuk da izin vermişti.

²³⁷ Türkay, a.g.m., s. 22.

²³⁸ Karamürsel, a.g.e., s. 180.

²³⁹ Kazıcı, a.g.e., s. 152.

²⁴⁰ Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, s. 38.

²⁴¹ Akdağ, a.g.e., c.II, s. 229.

²⁴² "Vergi", Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi, c.XII., (İstanbul: 1988), s. 574.

b) Tekâlifi Şâkka: Bu vergi çeşidi, savaş gibi bir durum karşısında alınmayan tekalif kaideleri dışında keyfi olarak alınan vergilerdir. Bu vergiler hak ve adalete uygun düşmediğinden, şer’i hukukta alınmasına izin verilmemişti.

Örfi vergilerin tahsili, şer’i vergilerin tahsilinden farklıydı. Büyük bir bölümünün sipahilerce alındığını bildiğimiz şer’i vergilerin aksine, her sene vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından, memleket ileri gelenleri ve kadı marifetiyle memleketin erkek nüfusu veya evi üzerine konularak “rûz-i hızır” ve “rûz-i kasım”²⁴³ itibarıyla 2 taksitte alınmak üzere tevzi defterleri tanzim edilir ve bu defterler şer’iyye mahkemelerinin siciline kaydedilirdi. Bu defterlere, bir memleket ahalisinden, alınması kararlaştırılmış bulunan ne kadar örfi vergi varsa hepsi yazılırdı. Mükelleflerde buna göre vergisini öderlerdi. Örfi vergilerin sayısı doksanyediye kadar çıkan çeşitleri vardı²⁴⁴.

Örfi vergiler eski İslamî vergi prensipleri yanında ortaya çıkarak, devlet ile fert arasındaki mali ilişkileri uygun şekle koymaya hizmet etmişti²⁴⁵.

Şimdi örfi vergilerin çeşitlerini kısaca gözden geçirelim:

2.1. İmdadiye-i Seferiye

Savaş masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan örfi vergiye verilen addı. Osmanlılar’da tekâlif-i örfiyyenin ilki bu vergiydi. Tahsil olunan vergi bazen hazineye gönderilir, bazen doğrudan doğruya orduya memur olan serdarlara verilir. Verginin miktarı fermanlarla tayin edilirdi. Bu vergiden imamlar, hatipler, papazlar, fakirler, ileri gelenler, bunun yanında bir çeşit askerlik demek olan köprücülük, derbentçilik ve suyolculuk hizmetleri ile görevli olanlar ve devlete kereste, zahire ve kendir gibi şeyler vermekle mükellef olanlar muaf tutulurdu. Bu vergi Tanzimat’ın ilanıyla kaldırıldı²⁴⁶.

2.2. İmdadiye-i Hazariye

Savaş olmadığı zamanlarda bütçe açığını kapatmak için halktan alınan verginin adıydı. Bu vergi de imdadiye-i seferiye gibi, ruz-i hızır ve ruz-i kasım şeklinde defterlerde iki taksit halinde gösterilirdi. Tanzimat’ın ilanıyla bu vergi de kaldırılmıştı²⁴⁷.

²⁴³ Rûz-ı hızır vergisi: Halktan hıdırellezde alınmak üzere yapılan vergi dağıtım yerinde kullanılır bir deyimdir.

Rûz-ı kasım vergisi: Halktan kasımda alınmak üzere yapılan vergi dağıtım yerinde kullanılır bir deyimdir. Pakalın, a.g.e., c.III, s. 60.

²⁴⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 159.

²⁴⁵ Akdağ, a.g.e., c.I, s. 410.

²⁴⁶ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 63, vd.

²⁴⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 182.

2.3. İane-i Cihadiye

Sefer giderleri için savaş zamanında her yerin tahammül derecesine göre alınan bir çeşit vergiydi²⁴⁸. Bunun imdadiye-i seferiyeden farkı doğrudan doğruya merkeze gönderilmesinden ibaretti. Bir mahalde hem imdadiye-i seferiye ve hazariye hem de iane-i cihadiye toplanabilirdi. Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştı²⁴⁹.

2.4. Mukabele Akçesi

Kara ve deniz askeri ve zabitleri ile memurlarının bir yerlerde durakladıkları zaman masraflarına karşılık olmak üzere çıkarılan geçici bir vergiydi. Yavuz Sultan Selim zamanında ortaya çıkmış, Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştı²⁵⁰.

2.5. Avarız Akçesi

Avarız adı altında alınan para hakkında kullanılan bir tabirdi. Aynı zamanda bu vergi avarız vakfı münasebetiyle alınıp verilen paralar hakkında da kullanılırdı. Harp, yangın gibi haller dolayısıyla hükümetçe istenilen yardımlar avarız vakfı paralarından ödenir, ihtiyaç sahiplerine de küçük bir faiz karşılığında ödünç olarak verilirdi²⁵¹.

2.6. Menzil Malı

Kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri veya geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve hanlar yerine, menzil kelimesi kullanılırdı. Posta ve haberleşme işlerini yerine getiren tatarların ücretleri tekâlif-i örfiyye olarak halktan toplanırdı²⁵².

2.7. Bedel-i Nüzûl

Osmanlı ordusu savaşa giderken, köylülerin askerin geçeceği yerlere gıda maddesi getirip raîç bedeli üzerinden satması ile yükümlü olmasıdır ki bunun öteki adı da sürsattı. Sonraları buna karşılık bir vergi alınmıştı. İşte bedeli-nüzûl veya sürsat bedeli denilen vergi buydu. Hesaplarına baş defterdarlığa bağlı olan Mevkufat Kalemî bakardı²⁵³.

2.8. Tayinat Bedeli

Tayinat askere verilen erzak ve yiyecek yerinde kullanılır bir tabirdir. Aynen verilmeyip de karşılık olarak para verilirse buna "tayinat bedeli" denilirdi²⁵⁴.

²⁴⁸ Türkay, a.g.m., s. 18.

²⁴⁹ Karamürsel, a.g.e., s. 18.

²⁵⁰ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 754.

²⁵¹ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 114.

²⁵² "Menzil", B.L., c.XV, s. 8009.

²⁵³ Türkay, a.g.m., s. 19.

²⁵⁴ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 426.

2.9. Nan Baha

Kara ve deniz teşkilatına mensup askerlerle zabitlerin ve memurların bir yerde ikamet ettikleri zaman verilmek üzere ortaya çıkmış geçici bir vergiydi. Zahire parası demek olan “zahire baha” katık parası anlamına gelen “katık baha”, kumanya parası demek olan “kumanya baha”, “ulufe baha”, “nan baha”, “nevale baha”da aynı anlamda kullanılırdı²⁵⁵.

2.10. Teamiye

Savaş ve olağanüstü haller dolayısıyla askerlere verilen tazminat bedeline bu ad verilirdi²⁵⁶.

2.11. Kürekçi Bedeli

Gemilerde kürek çekmeye ve yelken açıp toplamaya elverişli olanları hükümet onar akçe gündelikle kullanır ve bunların masrafını da yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on haneye bir kürekçi düşecek şekilde paylaştırılırdı. Her dört evden genç ve dinç bir adam alındığı için bedel tabiri kullanılmıştı. Tersane bedeliyesi, kalyoncu bedeliyesi, gabyar bedeli, bedeli asakır-ı bahriye, kürekçiyan avarızı da, içerikleri aynı olan vergilerdi. Yalnız gabyar İtalya’ncada “gabye” denilen yelkeni açıp toplayana ait bir tabirdi. Venediklilerle ticari ilişkilerin sonucu olarak İtalya’ncadan dilimize geçmiş, sonraları bütün yelkenleri toplayanlar için bu sözcük kullanılmıştı. Asıl Türkçesi “çaça”dır. Tanzimat’ın ilanı ile kaldırılmıştır²⁵⁷.

2.12. Harc-ı Evamir

Yazılan evamir (emir)ler nedeniyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tabirdi. Miktarı işe göre değişir, azalır ya da çoğalırdı.

2.13. Harc-ı Ferman

Verilen fermanlar nedeniyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır, bir tabirdi. Ferman harçları verilen şahsa göre değişir, azalır ya da çoğalırdı. Valiler verdikleri ferman harçlarını gittikleri yerlerin tevzi defterlerine geçirmek suretiyle halktan toplarlardı. Tanzimat’la birlikte bu harçlarda kaldırılmıştı²⁵⁸.

2.14. Tebşirriyye-i Mu’tâde

Büyük memurların bir yere tayinlerinde vermeleri adet olan bahşiş çeşitlerinden birinin adıydı. Yine bu memurlar tarafından kudumiyye, cevaiz, hediye baha, kaftan beha

²⁵⁵ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 653, vd.

²⁵⁶ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 363.

²⁵⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 183.

²⁵⁸ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 738.

ve daha başka adlarla da bahşişler verilirdi. Bunların sayıları çok, oranları da farklıydı. Bu bahşişler memurlara ait diğer harç ve masraflar gibi tevzi defterlerine konulur, halktan toplanırdı. Tanzimat'la birlikte bunlarda kaldırılmıştı²⁵⁹.

2.15. Bedel-i Mübaşiriyye

Hükümete ait bir konunun takibi için ya da aleyhine açılan bir dava nedeniyle tayin edilen mübaşirin masraflarına karşılık gelen ücretti. Bu konuda kullanılan bir tabirdi. Bunun yanısıra içerik olarak bedel-i mübaşiriyyeye benzerlik gösteren iane-i hükkâmiye, hüddâmiye, kethudaiyye, kalemiyye, katibiyye, avaid-i hademe, harc-ı bâb, harc-ı defter, ihzariyye, muhziriyye, harc-ı hademe, harc-ı mahkeme, harc-ı kitabet, yazıcı akçası, kaydiyye harcı, i'lâm harcı, ahz-ı vekalet harcı, tahsildariyye gibi vergiler vardı. Bütün bunlar da mahkemelerde ve mukataa kalemlerinde alınan bir takım harçlarla, memur, katip, tahsildar, mübaşir, hademe gibi hizmetlilerin maaşlarına karşılık olarak verilen ücretti.

Bunlardan bir kısmı mahallenin tevzi defterlerine konularak ahaliye paylaştırılırdı. Mübaşirler ise yalnız mahkemelerde değil, her işte görev yaptıklarından dolayı bunların çeşitli masraflarına karşılık olarak memurlarca yüksek ücretler belirlenir, çok kere bir işe, bir yerine beş kişi gönderilirdi. Tanzimat'tan sonra bunlar kaldırılmış, yalnız mahkeme mübaşirleri kalmıştı²⁶⁰.

2.16. Daire Masrafı

Büyük memurların vardıkları, geçtikleri, konakladıkları yerlerdeki daire masraflarına, kendileri ve mahiyetleri ile, işleri için tuttıkları hayvan kiralalarına karşılık olarak halktan alınan paralar hakkında kullanılan bir tabirdi, bunların bir kısmı harcamalardan önce, bir kısmı sonra tahmini olarak defterlere konulur ve halka dağıtılırdı. Beygir masrafı, mürur ve übür masrafı, devir masrafı gibi tabirler de aynı vergiyi ifade etmekte idi²⁶¹.

2.17. Taahhüt Temessûkatı (Reddiye-i temessük, harc-ı reddiye)

Bunlarda bütün müteahhit ve münezzimlerin, kefil olan sarrafların, hazineye ve mal sandıklarına verdikleri kefaletname ve senetleri, taahhütler yapıldıktan sonra geri verilirken, maktu ya da nispi olarak alınması kararlaştırılmış harçlardı²⁶².

259 Pakalın, a.g.e., c.III, s. 430.

260 Karamürsel, a.g.e., s. 184.

261 Pakalın, a.g.e., c.I, s. 389.

262 Karamürsel, a.g.e., s. 185.

2.18. Derbent Resmi

Derbent'in sözlük anlamı boğaz, dar geçit demektir²⁶³. Derbent resmi de tüccarın geçtiği derbentlerde, kapılarda, geçitlerde ve genellikle Rumeli kıtasında olmak üzere geçilmesi güç yerlerde bulundurulmuş bekçilerin ücretleriyle han ve köprülerin yaptırılması ve bunların korunması masraflarına karşılık olarak konulmuş bir resimdi. Bu resimlerin miktarları şöyleydi: Binek hayvanlarından 20 akçe, yüklü hayvanlardan 40 akçe, arabalardan da 80 akçe alınır. Bu resimler mültezimlere ihale olunurdu. Mültezimlerinde tarife dışında iki misli ve daha çok resim almaları ve bir derbentte bacı veren yolcuları ondan sonraki derbentlerde tekrar vergi vermeye mecbur tutmaları gibi muameleler yapmalarından dolayı şikayetler eksik olmazdı. Osmanlı Devleti'nde derbent resmi ile aynı özellikleri taşıyan selametlik, bac, yasak, yol resmi, tırtıl resmi, resm-i meks gibi vergiler de vardı. Bütün bunlar Tanzimat ile ortadan kalkmış ise de bazı mahallerde belediyeler bir müddet daha yolların inşa ve tamir masrafları karşılığı olarak bac resmi almaya devam etmişlerdi²⁶⁴.

2.19. Murûriyye

Yabancı bir ülkeden getirilip içerde harcanmayacak diğer bir yabancı ülkeye çıkarılan mallardan alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdi. Bu vergi bazı yerlerde değer üzerinden %3'den %5'e, bazı yerlerde ise yük başına bir kuruştan on kuruşa kadar alınır²⁶⁵.

2.20. İzn-i Sefine

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçmek için tüccar gemilerine verilen fermanlara karşılık alınan vergiydi.

1060 (1650) ve 1080 (1669) tarihlerinde yapılan anlaşmalarda bunun miktarı her gemiden 300 akçe olarak gösterilmişti. Ancak daha sonra birçok değişikliğe uğrayarak miktarı en çoğu 18 kuruş ve en azı da 13 kuruş olarak kararlaştırılmıştı²⁶⁶.

2.21. Öşr'i Diyet (Şeriat hükümlerine dayanarak alınan diyet)

Esasen adam öldürenlerden veya birinin sakat kalmasına neden olanlardan alınıp maktûllerin mirasçılarına veya sakat kalan kişilere verilen para demektir. Fakat yolsuzluklara sebep olduğu için ara sıra yasaklanmıştı²⁶⁷.

²⁶³ Türkay, a.g.m., s. 21.

²⁶⁴ Karamürsel, a.g.e., s. 185.

²⁶⁵ Pakalın, a.g.e., c.II, s. 583.

²⁶⁶ Karamürsel, a.g.e., s. 185.

²⁶⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 186.

2.22. Sarrafiyye

Bir takım masraflara karşılık olarak sarraflardan ve faizcilerden ödünç para alınır ve harcandıktan sonra halktan toplanırdı. İşte bu ödünç paralar için “sarrafiyye”, “akçabaşı”, “güzeşte”, “senelik nema” adları altında birtakım faizler verilir ve bunlar tevzi defterlerine geçirilirdi²⁶⁸.

2.23. Küherçile Bedeli

(Kömür Bedeli, Kereste Bedeli, Kendir Bedeli)

Baruthane, Tophane ve Tersane için gerekli olan maddelerin kolaylıkla elde edileceği yerler halkı, bunları yapmak, çıkarmak ve hazırlamak işlerini görmelerine karşılık tekâlif-i örfiyyenin hepsinden ayrı tutulmuştu. Sonraları bu iş angarya şekline girerek halkın başına bela olmuş, bu nedenle Tanzimat’ın ilanıyla bu işlerin birer bedel karşılığında yaptırılması kararlaştırılarak angarya usulü ortadan kalkmıştı²⁶⁹.

2.24. Derbentçi (Köprücü, su yolcu)

Askerlik yolları ve ticaret yollarının korunmaları ve su yollarının da inşa ve tamir edilmeleri için köprücüler, su yolcular gibi derbentçiler de kullanılırdı. Bunlar hizmetlerine karşılık olarak örfi tekâliften ayrı tutulurdu. Tanzimat’ın ilanıyla bu görevlerde hükümete geçtiğinden bölge halkı da diğer yerlerin halkı gibi vergi ile mükellef tutulmuştu.

2.25. Belderan

Bir dağın geçit ve boğaz mahallini bekleyenlere Belderan denirdi. Bunların hizmetlerine karşılık ücret veya maaş verilir, bu paralar da o mahallin tevzi defterine geçirilerek halktan alınırdı²⁷⁰.

2.26. Sekbanlar

Önceleri büyük bir dairede av köpeklerine bakan hizmetçiye sekban denilirdi. Sonraları Yeniçeri Ocağı’na bağlı olup, yine av köpeklerine bakan bir çeşit hafif askerlere denilmişti. Bundan başka her vali, kumandan ve paşaların mahiyetinde bulunanlara sekban denildiği gibi kapıkulu da denilirdi. Bunlar bazı zamanlarda eşkiya yakalamakla görevlendirilirdi. Bunların masrafları da tevzi defterlerine yazılarak halktan alınırdı. Sonraları saraylarda temizlik işlerinde kullanılan hademeye de sekban adı verilmişti.

2.27. Topçular ve Humbaracılar

Kalelerin topçu ve humbaracıları için verilen yiyecek ve giyeceklerle başka masraflarda o yerin tevzi defterine girer, yine halktan alınırdı. Tanzimat’tan sonra bunlarda genel masraflara girerek halkdan buna karşı birşey alınmamıştı.

²⁶⁸ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 131.

²⁶⁹ Karamürsel, a.g.e., s. 186.

²⁷⁰ Pakalın, a.g.e., c. I, s. 202, vd.

2.28. Sefine Masrafı (Gemi, kayık masrafı)

Deniz kıyısı yerlere zarar veren haydutlara ve kaçakçılara engel olmak için vali ve mutasarrıfların emri altında bulundurulmuş gemi ve kayıkların inşa ve tamir masrafları ve bunlarda çalışan işçilerin maaşlarına karşılık olan giderlerdi. Bu masraflar örfi vergilerden sayılır ve halktan toplanırdı. Bunlarda Tanzimat'la kaldırılarak genel masraflar içine dahil edilmişti²⁷¹.

2.29. Aavid-i Mutade

Bir takım memurlara, katiplere, hademelere gelir olarak verilen para da halkdan çıkardı, içeriği defterlerde gösterilemediği için herşey bunun içine girerdi. Hatta bir yerin ileri gelenlerinin hisselerine düşen vergiler başkalarına gönderdikleri hediyeler ve yardım paraları da hep buraya konulurdu. Bunlarda Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştı²⁷².

2.30. Satran Bedeli

Bir takım savaş malzemelerini taşımak üzere tutulan develer için verilen para olup, bu da halkdan toplanırdı. Angaryadan başka birşey olmayan bu vergide Tanzimat'la kaldırılmıştı.

2.31. Katib-i Emlak (Maaşı Maliye)

İltizamat, mukataat ve diğer gelirlerin taahhütlerini, bunların hesaplarını, kayıt ve defterlerini yazan ve tutan, mal ve mülk katiplerine verilen ödenek olup, bunlar da halkdan alınmak üzere tevzi defterlerine konularak harcanırdı. Bu da Tanzimat'la kaldırılmıştı²⁷³.

2.32. Ceb-i Hümayun Akçesi

Bu vergi yalnız Bursa kazasının defterinde görülmüştü. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa'da önce tevzi defterine konularak bir armağan olmak üzere padişaha vermeye başlanan paraydı. Bu para senelik olarak 7500 kuruştur. Bu da Tanzimat ile kalkmıştı²⁷⁴.

2.33. Bab-ı ali Tamirâtı ve Devair Tefrişâtı

Bab-ı ali'nin ve başka dairelerin tamiri ve döşenmesi için gerektiğince vilayetler üzerine taksim yapılarak tevzi defterine konulmak suretiyle halkdan para almak bir kural haline gelmişti. Bu masrafların defterleri merkezden valilere verilirdi. Taksimde hiçbir esas gözetilmezdi. Hıdırrellezde ve kasımda taksitler alınır ve merkeze gönderilirdi. Yerli

²⁷¹ Karamürsel, a.g.e., s. 187.

²⁷² Pakalın, a.g.e., c.I, s. 112.

²⁷³ Karamürsel, a.g.e., s. 187, vd.

²⁷⁴ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 266.

heyetlerde buna örnek olarak hükümet konakları ve benzeri binaları yaptırmak ve tamir etmek için gerekli olan paraları bu yolla toplarlardı. Bu masraflarda Tanzimat'la devletin genel masraflarının arasına konulduğundan bu kötü usûlde ortadan kaldırılmıştı²⁷⁵.

2.34. Tevziat

Halkın ödemekle mükellef oldukları örfi verginin halka dağıtılarak tahsil olunması yerinde kullanılır bir tabirdir. Tevziat hıdırrellezde ve kasımda olmak üzere senede iki defa yapılırdı. Fevkalade hallerde yapıldığı da olurdu. Buna da aralık tevzii denilirdi. bu vergide genellikle şer'i mahkemelerin gösterdikleri masraflara karşılık olarak alınırdı. Tanzimat'ın ilanıyla kaldırılmıştı²⁷⁶.

2.35. İanat

Her çeşit yardım paraları, yangın, su baskını, deprem gibi felaketlere uğrayanlar için toplanan paralar, vali ve paşaların konaklarına gelen fakirler, dervişler ve seyyahlara verilen sadakalar, bahşişler ve memurlardan defterle toplanan yardım paraları bunun içine girerdi. Bu paralarda halktan toplanırdı. Zaman zaman yolsuzluklara sebep olurdu. Bu da ancak Tanzimat'la kaldırılmıştı²⁷⁷.

2.36. Semerat

Devlete ait mülklerin topraklarından ve mukataalardan alınan gelir hakkında kullanılan bir tabirdi. Tanzimat'tan sonra bunun yerine "emlak-ı emiriyye" deyimini kullanılmaya başlanmıştı²⁷⁸.

2.37. Tayyarat

Devlet hazinesinin henüz kararlaştırılmamış, belli belirsiz yerlerde umulmayan gelirlerine "havaa-i gelirler" anlamına gelen "tayyarat" adı verilmişti. Bazı kayıtlarda semerat ile birleştirilmiştir. Sonraları ise "hasılat-ı müteferrika" (ufak tefek masraflar için ayrılan paralar) adını almıştı²⁷⁹.

²⁷⁵ Karamürsel, a.g.e., s. 188.

²⁷⁶ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 485.

²⁷⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 188.

²⁷⁸ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 172.

²⁷⁹ Türkay, a.g.m., s. 22. Ayrıca bkz. Pakalın, a.g.e., c.III, s. 426.

İKİNCİ BÖLÜM TANZİMAT DEVRİ'NDE MALİ GELİŞMELER

1. TANZİMAT DEVRİ'NDE OSMANLI MALİYESİ'NİN GENEL DURUMU

Tanzimat devri 1839'da Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'nın ilanı ile başlayan ve 1876'ya kadar süregelen bir dizi reformlar dönemini ifade eder.

XIX. yüzyıla girerken ordu, asıl görevi olan ülke savunmasını yeteri kadar yapamamakta ve sık sık başkaldırarak merkezi devlet otoritesini zayıflatmakta idi. Ayrıca ayan, eşraf ve valiler de merkez hükümetin buyruklarını dinlemeyerek devlet bütünlüğünü tehdit ediyorlardı. Ordunun bozulması, yerel güç ve otoritelerin ortaya çıkışı mali görev ve işlemlerin de yeterince yürütülmesini aksatmaktaydı.

Öte yandan imparatorluğu oluşturan Türk dışındaki üyeler, milliyetçilik akımlarının etkisiyle bağımsızlık mücadelesine başlamışlardı²⁸⁰.

Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rusya, Avusturya ve Fransa'ya karşı uzun süren savunma savaşları yapmak zorunda kalmış, bunun sonucu olarak da topraklarının bir kısmını elden çıkardığı gibi olağanüstü harcamalar yapmak durumunda kalmıştı. Öte taraftan çıkan ilk ayaklanmaları bastırmak için de büyük mali fedakarlıklar yapılmıştı.

III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde Osmanlı yönetimi Avrupa'nın sağladığı gelişmelere uygun düzenlemeler yapmak zorunda kalmış, bu da harcamaları büsbütün artırmıştı. Abdülmecid devrinde ise Avrupa'nın lüks yaşamı kopya edilmeye çalışılmıştı. Bunun yanında Tanzimat devrinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ve Mısır sorunu, ile Kırım Savaşı'nın getirdiği harcamalarda, hazinenin mali sıkıntılar içerisine düşmesine neden olmuştu²⁸¹.

Bu koşullar altında yöneticiler, devleti yeniden güçlü hale getirmek için ve Avrupa devletlerinin güven ve yardımını sağlamak amacıyla reform hareketlerine girişmişti. İngiltere ve Fransa gibi bazı Avrupa devletleri de Osmanlıları bu çabalarında desteklemişlerdi. Çünkü Avrupalı devletler Sanayi İnkılabı sonucunda gelişen ekonomileri için yeni ve geniş pazarlara ve hammadde kaynaklarına gereksinim duymaktaydılar. Özellikle batının liberal ekonomi anlayışının bu reformlar aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmesi sağlanmıştı²⁸².

²⁸⁰ Nihat Falay, *Maliye Tarihi Ders Notları*, (İstanbul: 1966), s. 75.

²⁸¹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 177, vd.

²⁸² Falay, *a.g.e.*, s. 75.

2. MALİ REFORMLAR AÇISINDAN TANZİMAT'IN ÖNEMİ

1839 yılının Kasım ayında (Ramazan 1255), Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Parkı'nda okuduğu ünlü ferman ile Tanzimat ilan edildi. Böylece, genel olarak devlet yapısında ve çeşitli kurumlarında, bu arada maliyesinde "bir yeniden düzenleme süreci" başlamış oldu.

Aslında Tanzimat sonun başlangıcıydı. Zira, sözkonusu sürecin başlangıç yılları çok daha eski tarihlere inmekteydi. Tanzimat, I. Abdülhamit, III. Selim ve II. Mahmut devri reformlarının son halkasını oluşturmaktaydı. Bu bakımdan Tanzimat bir sonuçtu. Fakat, öte yandan Tanzimat bir başlangıçtı. Ünlü fermanın okunmasıyla birlikte, yeniden düzenleme hareketi, yeni bir aşamaya girmiş, bu kez daha genel ve kesin bir değişim planı ortaya konmuştu²⁸³.

Mali reformlar Tanzimat hareketi içinde önemli bir yer tutmuştur. Mali idarenin bir bakanlık şeklinde örgütlenmesi, bazı vergilerin kaldırılıp yeni bir takım vergilerin konulması, vergi toplama yöntemlerinin ve bütçe uygulamasının modernleştirilmesine çalışılması bu bütünün birer parçasıydı²⁸⁴.

Reformların ana niteliği; aynı ve bölgeci sistemden nakdi ve merkeziyetçi bir sisteme geçme eğilimi taşımasıydı. Ancak bunun yapılması merkezi devletin gittikçe artan ölçüde vergi gelirlerine dayanmasını, yani vergi devleti olmasını gerektiriyordu²⁸⁵.

Sonuç olarak Tanzimat, gerçekten geleneksel Osmanlı vergi sisteminin değişime uğradığı önemli bir aşama olarak değerlendirilmelidir²⁸⁶.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE MALİ GELİŞİMİ ETKİLEYEN TOPLUMSAL VE KURUMSAL DEĞİŞMELER

1838 yılından itibaren İngiltere ve Avrupa'nın diğer ülkeleriyle yapılan ticaret anlaşmalarından sonra; Batı'ya yapılan dış ticaret hacminde önemli artışlarla birlikte, yabancı sermaye ve batı teknolojisinin ülkeye girişi de hızlanmıştı. Bir yandan geleneksel Osmanlı sanayii çökerken, öte yandan yavaş da olsa yeni sanayileşme çabaları görüldü. Tanzimat dönemi boyunca imparatorluğun çeşitli yerlerinde Osmanlı ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulan fabrikalar ekonomik büyümeye katkıda bulunmuşlardı²⁸⁷.

²⁸³ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, (İstanbul: 1986), s. 281.

²⁸⁴ Falay, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸⁵ "Vergi reformları = Tax Reforms", *İ.T.İ.A. Ekonomi Fakültesi Dergisi*, (İstanbul: 1981), s. 133. Ayrıca bkz. Kenan Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, (İstanbul: 1966), s. 2.

²⁸⁶ Abdüllatif Şener. "Osmanlı Mali Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, (31 Ekim- 3 Kasım 1989), s. 240, vd.

²⁸⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 159, vd.

Devlet sanayii geliştirmek için; gümrük vergilerinin düzenlenmesi, sanayi sergilerinin açılması, sanayi okullarının açılması, şirketlerin ve sanayi meclislerinin kurulması gibi önlemler almıřtı²⁸⁸.

Osmanlı Devleti, Paris ve Londra'da açılan sergilere katıldıktan sonra ilk kez 1863 yılında İstanbul'da ilk büyük ve uluslararası nitelikli sergisi olan "Sergi-i Umum-i Osmani"yi açtı. Sergi Avrupa'da büyük ilgi uyandırmakla birlikte amacına ulaşarak, yerli ve yabancı ürünlerin tanıtılmasına önemli bir katkıda bulunmuştu²⁸⁹.

Tanzimat döneminde bir taraftan da loncaların kalkmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmak, yeni kurulan tesislerin teknik eleman ihtiyacını karşılamak için önceleri "İslahane" sonraları "Mekteb-i Sanayi" denilen okullar açılmıştı²⁹⁰.

Bu dönemde sanayii geliştirmek için yapılan bir girişimde "İslah-ı Sanayii" komisyonunun kurulmasıydı. Komisyonun çalışmaları sonucu gittikçe küçülen sanayi dalları şirketler halinde birleştirilmişti²⁹¹.

Sanayi ve ticaretin devlet eliyle teşviki, başta padişah olmak üzere, yüksek düzeydeki devlet memurlarının yeni oluşan iş sahalarına yatırımlar yapmalarıyla ayrı bir anlam kazandı. Sanayi ve ticaretin geliştirilebilmesi için ulaşım ve haberleşme alanında önemli gelişmeler oldu. Tanzimat'ın hemen başlarında posta hizmetlerinin düzenli bir teşkilata kavuşması sağlandı. Kırım Savaşı sırasında telgraf, devlet dairelerinden tüccarlara kadar yaygın bir kullanım imkânına kavuştu. Sonuç olarak da posta ve telgraf önemli bir devlet geliri haline geldi. Deniz ulaşımında sağlanan gelişmelerle beraber, demir yolları ve kara yollarında da iyileştirme çalışmaları yapılmıştı²⁹².

Sanayi ve ticaret geliştirilmeye ve batı kurumları ülkeye aktarılmaya çalışıldı. Tanzimat döneminde para ve kredi alanında yapılan en önemli değişiklik, sarraflardan bankalara geçişin sağlanmasıydı. Galata sarrafları, yabancı sermaye ve devlet imkanlarıyla 1847'den itibaren Osmanlı Devleti'nde çeşitli bankalar kurulmuştu²⁹³.

Sermaye birikiminin sağlanmasında engel görülen geleneksel kurumlar yavaş yavaş kaldırılmaya çalışılmış mirî arazi, mülk araziye dönüşme süreci içine girmiş, yabancılara gayri menkûl hakkı tanınmış, tekeller büyük ölçüde kaldırılmıştı²⁹⁴.

²⁸⁸ Ömer Celal, Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz" **Tanzimat I**, (İstanbul: 1940), s. 430.

²⁸⁹ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, (Ankara: 1988, s. 91, vd.

²⁹⁰ Ali Rıza Seyfi, "İmparatorluk Devri'nde Sanayileşme Komedi'si", **Cumhuriyet**, (31 Temmuz-5 Ağustos 1939).

²⁹¹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 95.

²⁹² Abdüllatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, (İstanbul: 1990), s. 208.

²⁹³ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 337.

²⁹⁴ Barkan, **a.g.e.**, s. 62, vd. Ayrıca Bkz. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş**, (Ankara: 1982), s. 77 vd.

Bununla birlikte Tanzimat dönemi boyunca değiştirilmeye çalışılan eski kurumlar ve girilen yeni toplumsal değişim süreci batı etkisi altında gelişen Osmanlı vergi sisteminin uygulanabilmesi için gerekli yapısal değişiklikleri yeterince sağlayamamıştı²⁹⁵.

4. BATI'DA VERGİLERİN GELİŞİMİ VE OSMANLI MALİ DÜŞÜNÇESİNDE BATI ETKİSİ

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma çabalarına sahne olurken, vergi sistemi de, Avrupa'daki gelişmelerden önemli ölçüde etkilenmişti.

Avrupa'da feodal toplum yıkılıp, yerini kapitalizme terk ederken, Sanayi Devrimi, devletlere gereksinimlerine uyumlu bir vergi sisteminin alt yapısını hazırlamıştı. Senyörlerin sahip olduğu vergi ayrıcalıkları ile, vergi yükümlülüğünü rütbe ve sınıf esasına göre belirleyen feodal devlet ilkesi, Fransız İhtilâli (1789) sonrasında yerini "İllerin ve kişilerin vergileme bakımından eşit olması esası"na bırakmıştı.

Vergilerin içerik ve esasları hakkında bir sürü yeni görüşler ortaya çıkarken, "genellik ve ödeme gücüne göre vergilendirme" gibi vergi ilkeleri belirlemiştir. Klasik iktisatçılardan Adam Smith, vergilemede eşitlik, vergi yükümlülüklerinin belirliliği, uygunluk ve tutumluluk olarak dört vergileme ilkesi ortaya atmıştır.

Fransız İhtilâli sonrasında Avrupa'yı sarsan büyük savaşların, devletlerin maliyeleri üzerinde yaptığı zarar da, vergilerin gelişiminde önemli bir etki yapmış, arazi, bina ve kazanç vergileri oluşmuştur. Vergide adalet anlayışına uygun olarak, dolaysız vergiler alanında görülen gelişmenin bir ürünü ve vergi ödeme gücünün önemli bir göstergesi sayılan "gelir" vergi konusu haline gelmiştir. XIX. yüzyılda, başta İngiltere olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde gelir vergisinin örnekleri görülmeye başlanmıştır.

Vergide adalet anlayışı dolaysız gelirleri ön plana çıkarırsa da, artan devlet giderlerini karşılama zorunluluğu "vergide verimlilik" görüşünün bir tarafa bırakılmasını mümkün kılmamış; dolaysız vergilerle beraber, pekçok dolaylı verginin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Avrupa'da oluşan yeni vergi sistemi Tanzimatçılar için önemli bir örnek oluşturmuştur²⁹⁶.

Tanzimat sonrası, Avrupa klasik ekonomi düşüncesi, Osmanlı devlet adamlarını ve düşünürlerini etkilemiştir. Klasik iktisatçılardan çeşitli çeviriler yapılmış, klasik ekonomi anlayışı beraberinde klâsik mali düşüncüyü ve yeni mali teorilerini de getirmiştir. Örneğin, 1852 yılında Say'dan yapılan bir çeviride, vergilerin gelir üzerinden alınması, gider üzerinden alınan vergilerin düşük oranlı olması gerektiği görüşlerine yer verilmiştir²⁹⁷.

²⁹⁵ Şener, a.g.e., s. 209, vd.

²⁹⁶ Şener, a.g.e., s. 197, vd.

²⁹⁷ Jean Babtiste Say, (Çev.: Sehak Abru), *İlm-i Tedbir-i Menzil*, Mühendisoglu Tabhanesi (1268), s. 125, vd.

Charles Wells'in **İlm-i Tedbir-i Mülk** adlı ekonomi kitabında; vergilemede, birincisi eşitlik, ikincisi toplama giderlerinin azlığı ve üçüncüsü de vergi yüzünden ticaret ve sanatların zarar görmemesi olmak üzere üç ilke belirlenmiş ve bazı devletlerde her kişiden mal varlığına bağlı olmaksızın eşit olarak vergi alınmasının adalete uygun olmadığı belirtilmişti²⁹⁸.

1868 yılında **Tasvir-i Efkâr**'da yayınlanmış olan Mansieuer Garnier'ye ait bir tercümede ise, dolaysız ve dolaylı vergi ayırımı "vergi-yi muayyen" ve vergi-yi gayr-i muayyen" olarak ele alınmış, birincisinin diğerine göre tahsil giderlerinin az, halkının gücüne göre konulabilir olduğu belirtilmişti²⁹⁹.

Otto Hübner'den yapılan (1869-1870) baskılı bir başka çeviride ise, verginin devletin gördüğü hizmetlerin karşılığı olduğu, herkesin devlet hizmetlerinden ne kadar yararlandığını tespit etmenin güçlüğü nedeniyle, herkesten gücüne göre dolaysız vergiler, harcamalarına göre de dolaylı vergiler alındığı belirtilmişti. Görüldüğü gibi Tanzimat dönemi boyunca, iktisat ve maliye ile ilgili olarak yayınlanan kitaplar, klâsik iktisat düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne girişini sağlamış, mali konularda bu düşünceye uygun olarak ele alınmıştı³⁰⁰.

5. TANZİMAT DEVRİ MALİ KURUMLARI

5.1. Maliye Nezareti

Tanzimat dönemi mali bürokrasisi açısından çok önemli bir gelişme, hiç şüphesiz "Umur-ı Maliye Nezareti'nin" tüm mâli işleri kontrol eden bir nezaret olarak kurulmasıydı³⁰¹.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bir süre sonra maliye işleri "Defterdar" adı verilen bir memurun idaresine verilmiş ve maliye işlerine bakan idareye de "Bâb-ı defteri" denilmiş ve bu durum II. Mahmut'un saltanatının son yılına kadar devam etmişti³⁰².

1838'de maliyede defterdar sözcüğünün kullanılması yasaklanmış ve o sırada Hazine-i Amire ve Mansûre Hazinesi³⁰³ de birleştirilerek Abdurrahman Nafiz Paşa

²⁹⁸ Charles Wells, (Çev.: Abdüllatif Şener), **İlm-i Tedbir-i Mülk**, (Ankara: 1860), s. 56, vd.

²⁹⁹ Joseph Garnier, "İlm-i Umur-ı Maliyeye Dair Bazı Mülâhazat", **Tasvir-i Efkâr**, (25 Muharrem-24 Sefer 1285), No: 586-599.

³⁰⁰ Otto Hübner, (Çev.: Mehmet Mithat), **Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare**, (İstanbul: 1286), s. 66, vd.

³⁰¹ Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", **Belgeler**, c.XIII/17, (Ankara: 1988), s. 215.

³⁰² Pakalın, **a.g.e.**, c.II., s. 402.

³⁰³ Hazine-i Amire: Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra para işlerini görmek üzere oluşturulmuş olan devlet kasası yerinde de kullanılan kurumun adıdır. Pakalın, **a.g.e.**, c.I, s. 786.

“Maliye Nazırı” ünvanıyla birleşen kurumların başına geçirilmişti.

Ancak, Maliye Nezareti'nin saptanan bu ilk statüsü pek uzun ömürlü olmadı. Abdurrahman Nafiz Paşa 1839'da görevden alındı ve arkasından Maliye Nezareti ikiye ayrılarak³⁰⁴ Hazine-i Amire Defterdarlığı ve Mukataat Hazinesi Defterdarlığı görevleri yeniden ortaya çıkmıştı³⁰⁵.

1841'de Maliye Nezareti tekrar düzenlendi. Tanzimat dönemi boyunca öyle devam etti. Bu dönemin en önemli sıkıntılarını oluşturan mali sorunlar, nezaretin kuruluşundan itibaren maliye nazırlarının sık sık değiştirilmesine neden olmuştu. Tanzimat'ın ilk yıllarında sekiz muhasebe ve sekiz kalem olarak kurulan Maliye Nezareti Teşkilâtı, ufak tefek değişikliklerle devam etmiş; 1842'de müsteşarlık da yerini Anadolu ve Rumeli Defterdarlıklarına bırakmıştı³⁰⁶.

5.2. Merkezi Komisyon ve Meclisler

Tanzimat dönemi süresince, gerek yeni reformların uygulanışından doğan sorunları çözümlmek, gerekse mali idareye yardımcı olmak amacıyla pekçok komisyon ve meclis oluşturulmuştur ki, bunların başlıcaları burada incelenecektir³⁰⁷.

5.2.1. Meclis-i Muhasebe-i Maliye

Tanzimat'ın uygulanışını sağlamak amacıyla, taşrada kaza meclisleri kurulup, muhassıl ve defterdarlar gönderilirken, merkezde de mali konuları denetlemek ve karar verip sonuca bağlamak üzere bir üst meclis oluşturulmuştu, bu meclis, “Meclis-i Muhasebe-i Maliye” adını taşımaktaydı.

İlk kurulduğu sırada Meclisin başkanlığına eski defterdarlardan Hacı Ethem Efendi getirilmişti. Başkan dışında meclisin altı üyesi daha vardı. Ayrıca üç katip de büro ve yazı işleriyle görevlendirilmişti. Ancak, kısa bir süre sonra bu kadro hem sayıca, hemde ismen değişikliğe uğramıştı.

Kuruluşu sırasında, meclisin görev ve yetki alanı kesin çizgilerle ortaya konmuş değildi. Bu nedenle, kısa süre içerisinde meclis, hemen her türlü mali konu sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştı. Nitekim, bu meclis;

Mansûre Hazinesi: II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdığı 1826 yılında “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye” adıyla kurduğu ordunun masrafına karşılık olarak ayrılan devlet gelirleri. Devellioğlu, a.g.e., s. 692.

304 Mukataat Hazinesi: Mukataa bedellerinin yatırıldığı devlet kasası yerine kullanılır bir tabirdir. Pakalın, a.g.e., c.II, s. 579.

305 Cezar, a.g.e., s. 288.

306 Şener, a.g.e., s. 26.

307 Şener, a.g.e., s. 23.

1. Tanzimat'a dahil bölgelerdeki vergilerin yeniden tesbiti.
2. Hazineye ilişkin bazı sorunlar.
3. "Müstesna Mahallerin" (Tanzimat'ın dışında kalan bölgelerin) vergi sorunları.
4. Çeşitli mukataalardaki sorun ve anlaşmazlıklar.
5. Tüccara ilişkin anlaşmazlıklar gibi çok çeşitli konularla fiilen uğraşır hale gelmişti.

Fakat bunlar içinde meclisin temel görevi, Tanzimat'a dahil bölgelerdeki vergilerin halkın mali gücüne göre yeniden saptanmasını sağlamak ve vergilerin toplanıp merkeze gönderilmesini temin etmek, bu konulardaki anlaşmazlık ve yolsuzlukları önlemektir. Meclisin gündemine giren sorunlar, burada görüşülerek alınan kararlar bir "mazbata"³⁰⁸ ile padişaha arzu olunurdu. Bazı durumlarda Meclisi Muhasebe-i Maliye Mazbataları "Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye"³⁰⁹ tarafından da gözden geçirilirdi³¹⁰. Zaman zaman yapılan düzenlemelerde, meclise çeşitli görevler verildiği de görülüyordu. Örneğin, 1855 tarihli bütçe nizamnamesinde, bütçe hesaplarının kontrolü görevi Meclis-i Muhasebe-i Maliye'ye verilmişti³¹¹.

Bazı üyeler, meclisteki görevleri ikinci bir iş olduğundan çalışmalara gereğince katılamamış, bazı üyeler ise herhangi bir ücret almadan gelip gittikleri için verimli olamamışlardı. Önemli pekçok konu ve sorun birikmeye başlamış, çalışmaların hızlandırılmasını sağlamak amacıyla 1857 yılında meclise ek mali imkanlar tanınmıştı. Buna rağmen meclis varlığını bir yıldan daha fazla sürdüremeyecek yerini, yeni kurulacak çeşitli komisyon ve meclislere bırakmıştı³¹².

5.2.2. Zimemat Komisyonu

Arapça bir kelime olan "zimmet" borç anlamına gelir. "Zimem" veya "zimemat" da çoğul olarak borçlar anlamı kazanır.³¹³ Sarraf ve mültezimlerin, hazineye olan borçlarını süresinde ödememelerinin meydana getirdiği sorunlar, böyle bir komisyonun kurulmasına neden olmuştu. Sürekli nakit darlığı çeken hazine, bir de sarraflarca taahhüt edilen bedellerin zamanında ödenmemesinin doğurduğu sıkıntılar karşısında, 1851 yılında yapılan yeni düzenlemelerle rahatlatılmak istendi. Buna göre, sarraflar taksitlerinin vadesini on gün geçirirlerse borçlarını faizi ile birlikte ödeyeceklerdi. İki ay içinde borcunu ödemeyen sarraf ise iflas etmiş sayılacak; oturduğu ev hariç tüm malları ve emlakı sattırılıp borcu tahsil edilecek ve odası kapatılacaktı. Ancak borcunun vadesinde ödeyemeyeceğini anlayan sarraflar, özür sebeplerini babıaliye dilekçe ile birlikte

³⁰⁸ Mazbata: Kararname, tutanak, Devellioğlu, a.g.e., s. 703.

³⁰⁹ Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye: Yenilik hareketlerinin gerektirdiği, yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların yargılanmalarıyla uğraşmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde oy vermek üzere 1837 yılında oluşturulan meclis, Pakalın, a.g.e., c.II, s. 430.

³¹⁰ Cezar, a.g.e., s. 286, vd.

³¹¹ Nihat Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, (İstanbul: 1977), s. 190.

³¹² Şener, a.g.e., s. 28.

³¹³ Devellioğlu, a.g.e., s. 1429.

bildirdikleri takdirde, bazı sarraflar ve memurlardan oluşan özel bir komisyonda durum görüşülerek; mültezimlerden alacağını tahsil edememiş veya mazur görülecek nedenlerle vadesinde ödemeyecek durumda ise kendisine yetmiş veya duruma göre yüzyirmi gün süre verilebilecek, yine ödemezse, iflas hükümleri uygulanacaktı. Sarraflara borçlarını ödemeyen mültezimlerin durumu da komisyonda görüşülecek, gerektiğinde o da iflasa tabi tutulacaktı.

Memurlardan ve sarraflardan geçici veya daimi nitelikte, yeteri kadar üyeden oluşan zimemat komisyonunun başkanlığına, güvenilir devlet görevlilerinden biri atanırdı.

1858 yılında Meclis-i Muhasebe-i Maliye ile Zimemat Komisyonu kaldırılıp, yerlerine Meclis-i Muhasebe ve Meclis-i Maliye adında iki meclis bırakılmıştı. Sarraflar ve mültezimlerin devletle veya birbirleriyle olan uyuşmazlıklarına bakmakla Meclis-i Maliye görevlendirildi. Bir bakıma Zimemat Komisyonu isim değiştirilerek Meclis-i Maliye adını almıştı. Bu şekilde bir yıl kadar devam ettikten sonra oda kaldırılarak, hazine ile sarraf ve mültezimler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, Meclis-i Muhasebeye bağlı olarak kurulan bir cemiyette görüşülmeye başlanmıştı.

Yeni vergiler konması veya mevcut vergilerin değiştirilmesini incelemek, defterdar ve mal müdürlerinin görevden alınma veya değiştirilme işlerine bakmak, eyaletlerin gelir ve giderlerini incelemekle görevli bulunan Meclis-i Muhasebe ise varlığını (1864) yılına kadar sürdürmüştü³¹⁴.

5.2.3. Meclis-i Ali-i Hazain

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) kamu giderlerini büyük ölçüde artırmış olması hazineyi çok güç bir duruma düşürmüştü. Bu nedenle de devlet yabancı ülkelere borçlanmak zorunda kalmıştı. Bu durumda (1859) yılında; mali idarede yapılması gereken reformların araştırılması, gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi, vergilerin miktarının ve tahsil biçiminin tespiti, hazine işlemlerine ait hükümlerin düzenlenmesi gibi görevleri yerine getirmek üzere "Islahat-ı Maliye Komisyonu" adı altında bir komisyon kuruldu, bu komisyon, çalışmalarında büyük zorluklarla karşılaşmıştı, bu zorluklar, mali teşkilatta teknik bilgiye sahip elemanlardan ve istatistik bilgilerinden yoksun bulunulmasından ileri gelmişti³¹⁵.

Islahat-ı Maliye Komisyonu, bir bakıma XX. yüzyılın ikinci yarısında birçok ülkede ve bu arada Türkiye'de kurulan Vergi Reform Komisyonları'nın XIX. yüzyılda az görülen örneklerinden biridir. Komisyon sonraları Meclis-i Ali-i Hazain adını almıştı³¹⁶.

³¹⁴ Şener, a.g.e., s. 29, vd.

³¹⁵ Sayar, a.g.e., s. 192.

³¹⁶ Tax Reforms, s. 133.

(1868) yılında çıkarılan nizamname ile meclis yeniden düzenlenmişti. Bu yeni nizamnameye göre, atanan ve tabii üyelerden oluşan meclisin başkanlığını, Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükela) üyelerinden birisi yürütecekti. Meclisin görevleri ise; devlet gelirlerinin ziyan edilmeksizin toplanmasını sağlamak, ülke servetinin artırılmasıyla yeni gelirlerin oluşturulmasını araştırmak, devlet harcamalarında tasarrufu gerçekleştirmek ve devlete ait gelir gider hesaplarını düzene koymaktı. Meclis-i Ali-i Hazaîn uzun ömürlü olmamış (1867) yılı sonlarında tarihe karışmıştı³¹⁷.

5.2.4. Divan-ı Muhasebat

Osmanlı Devleti'nde padişah adına giderleri denetleyen en yüksek kuruldu. 1863'de kurulan bu divan, biri maliye, diğeri muhakeme olmak üzere iki daireden meydana gelmekteydi³¹⁸. 1865'de nizamnamesi çıkarıldı. Buna göre Divan-ı Muhasebat, bir başkan, on iki üye, iki başkatip ve iki yardımcısı, iki muhasebe katibinden meydana gelmekteydi. Divan başkanı, dairelerinde başkanıydı; ancak diğeri görevliler daireler arasında eşit olarak paylaştırılmıştı. Başkan ve üyeler, padişah iradesiyle atanmakta, istifa etmedikçe veya kanunen ayrılmalarını gerektirecek bir durum meydana gelmedikçe görevden alınamamaktaydı.

Divan-ı Muhasebat'ta görüşülerek düzenlenen mazbatalar, genellikle Maliye Nezareti tarafından Meclis-i Vala'ya takdim edilerek orada da incelenirdi. Nizamnameye göre maliye dairesi görevden alınmasını gerektiren maliye memurlarını Maliye Nezareti'ne bildirmek, tüm maliye memurlarının hesaplarını incelemek, memurların sınavlarını ve seçimlerini yaparak, görevlendirilmelerini kararlaştırmak, yeni gelir oluşturmak veya eski gelirleri değiştirmek, bazı giderlerde tasarrufa gitmek gibi konularla ilgilenirdi. Muhakemat dairesi ise hazine ile diğeri şahıslar arasındaki mali konulardan kaynaklanan uyuşmazlıkların yargılama yeriydi³¹⁹.

Divan-ı Muhasebat, 1876 tarihinde ilân edilen Kanun-i Esası ile üyeleri ömür boyu görev yapmak üzere seçilen ve ancak meclis kararıyla görevlerine son verilebilen bir üst denetleme kurumu olarak, gerçek kimliğini bulmuş, 1878'de de Fransız "Sayıştay Modeli"ni örnek alan kararnamesi yürürlüğe girmişti³²⁰.

5.2.5. Diğeri Komisyon ve Meclisler

Tüm komisyon ve meclisler bunlardan ibaret değildi. İhtiyaca göre zaman zaman yenileri kuruluyor, bir kısmı da kaldırılıyordu. Bunlar için de ülke madenlerinin etkin bir şekilde işletilmesini sağlamak amacıyla kurulan "Meclis-i Rüsumat", yeni vergilerin uygulanabilmesi için başlatılan emlak ve nüfus sayımlarını yürütmekle görevli,

³¹⁷ Şener, a.g.e., s. 31.

³¹⁸ "Divan-ı Muhasebat", B.L., c.VII, s. 3236.

³¹⁹ Şener, a.g.e., s. 32, vd.

³²⁰ Yücelen, a.g.e., s. 54.

“Tahrir Komisyonu”, memurların atanma ve seçimi amacıyla oluşturulan “İntihab-ı Memurin Komisyonu”³²¹ ayrıca devlet bütçesinden padişaha maaş sağlayan, saraya ait yerlerin gelirlerinin toplandığı mali bir kurum olan “Hazine-i Hassa Komisyonu”³²², “Tahsilat Komisyonu” ve “İnhisar” (tekeli meclisi) gibi pekçok kuruluş meydana getirilmişti.

Bunların dışında meydana gelen önemli sorunların çözümü için özel görevli geçici bazı meclislerde düzenlenmişti. (1851) yılına ait bütçe açığının kapatılması için “Meclis-i Vâlâ”ya bağlı böyle bir “Meclis-i Muvakkat” kurulmuş ve bu meclis bütçe üzerinde yaptığı çalışmalar sonucunda bazı önerilerde bulunmuştu³²³.

5.3. Taşra Mali İdaresi

5.3.1. Eyalet Sorunlarının Araştırılması

Tanzimat’ın ilk yıllarındaki uygulamalardan beklenen sonuçların alınamaması toplumsal sorunların araştırılmasını kaçınılmaz hale getirdi. Bu düşünce ile 1845 yılında her vilâyetten seçilecek Müslüman ve gayrimüslim halk temsilcilerinin İstanbul’a gelerek bölgelerinin durumu ve sorunları hakkında bilgi vermeleri kararlaştırıldı. Bütün eyaletlerden yörenin genellikle ileri gelen kişileri İstanbul’da toplandılar ve görüşlerini yazılı olarak verdiler. Bu kişiler memleketin güzelleştirilmesi için gerekli para yardımının sağlanması, bazı yolların açılması ve vergilerde yeni düzenlemeler yapılması gibi bir takım isteklerde bulundular. Ancak demokratik geleneğin henüz yerleşmemiş olması nedeniyle bu deneyim istenilen başarıya ulaşmamıştı³²⁴.

1845 yılında da merkezden eyaletlere “Mecalis-i İmariye” denilen heyetler gönderildi. Anadolu ve Rumeli’nin çeşitli bölgelerine gönderilen bu heyetlerin raporları “Meclis-i Vâlâ’da” incelendi. Ancak bu mecliste bir süre sonra hızını kaybetmişti³²⁵.

Eyaletlerdeki sorunları araştırma ve taşra teşkilatının denetlenmesi gereği, teftiş geleneğinin de doğmasına neden olmuştu. Daha Tanzimat’ın ilk yıllarında Anadolu ve Rumeli’ye güvenilir müfettişler gönderilmiş, sonraki yıllarda da bu yöntem gittikçe gelişmişti³²⁶.

³²¹ Şener, a.g.e., s. 33.

³²² Yücelen, a.g.e., s. 45.

³²³ Şener, a.g.e., s. 34.

³²⁴ Şener, a.g.e., s. 35.

³²⁵ M. Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”. *Bell*, c.XXX/121 (Ocak 1967)’den ayrı basım, Ankara: 1967, s. 103, vd.

³²⁶ Halil İncalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Bell*, c.XXVIII/109-112, (Ankara: 1964), s. 639.

5.3.2. İltizamın Kaldırılması ve Muhasıllıkların Kurulması

Daha öncede sözünü ettiğimiz iltizam yöntemi, XIX. yüzyılda, mültezimler eliyle hem halkın, hem de devletin zararına yol açan bir uygulama haline gelmişti³²⁷. Çünkü mültezimler görevlerini kötüye kullanarak, mülkün temeli olan adaleti adeta ortadan kaldırmışlardı³²⁸. Tanzimat Fermanı iltizam yöntemini şöyle tanımlamaktadır: “Yıkıcı bir uygulama olup, hiçbir zaman yararlı bir sonucu görülmeyen iltizam adlı zararlı usül, bugün de sürmektedir. Böyle bir usül ise, ülkenin siyasi çıkarlarını ve mali işlerini bir kişinin insafına veya zorbalığına bırakmak demektir”³²⁹.

Tanzimat Fermanı’nda iltizam yönteminin kaldırıldığı ilân edilmiş, vergi toplama işleri birer devlet memuru olan muhasıllara verilmişti³³⁰. Tanzimat’ın vergi reform politikası, mültezim ve timar sahipleri tarafından dolaylı vergi toplama yerine, tüm gelirin hazineye gitmesi için verginin doğrudan doğruya aylıklı devlet memurları tarafından toplanmasını öngörüyordu³³¹. Yapılan düzenleme ile muhasılların yanlarına biri mal katibi, diğeri emlak ve nüfus katibi olmak üzere iki yardımcı verilmişti³³². Geniş yetkilerle görev yerlerine verilen muhasıllar, valilerin geniş yetkilerini sınırlandırmış ve böylece vergi toplama işleri, valilerin kontrolünün dışına çıkarılmıştı. Muhasılların görevlerini yerine getirebilmeleri için gittikleri yerlerde, vergi toplama işlerinde mahiyetlerine yeterli miktarda nizamiye askerinin (acemi) verileceği, nizamiye askerlerinin bulunmadığı yerlerde, redif (yedek) askerlerinden yararlanacakları belirtilmişti³³³.

Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliyenin hazırladığı Talimat-ı Seniye adlı yönetmeliklerde muhasılların görev ve yetkileri açıklanmıştı³³⁴. Muhasılların ilk görevleri gittikleri yerde Tanzimat’ı tanıtmaktı. Bunu gerçekleştirmek için memuriyet yerlerine vardıklarında, oranın ileri gelenlerini toplayacak, ellerindeki talimatı okuyup, iyice açıklayacaklardı. Bununla yeni bir dönemin başladığını tüm yerleşim birimlerine duyurmak ve yeni reformları halka benimsetmek amaçlanıyordu³³⁵.

Tanzimat ilkelerinin tanıtılmasından sonra yapılacak ilk işlerden biri de, memleket işlerinin görüşülmesi için bir meclisin kurulmasıydı, bu görevlerini gittikleri yerlerde

³²⁷ Falay, a.g.e., s. 76.

³²⁸ Türkay, a.g.m., s.23.

³²⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.V, (Ankara: 1947), s. 179.

³³⁰ Bünyamin Duran, “Türkiye Tarımındaki Gelişmeler”, **Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler**, (Ankara: 1990), s. 333.

³³¹ Shaw, a.g.e., s. 132.

³³² Çadırcı, a.g.e., s. 340.

³³³ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları**, (İstanbul: 1972), s. 363.

³³⁴ Sayar, a.g.e., s. 184.

³³⁵ Şener, a.g.e., s. 39, vd.

hemen yerine getiren muhassıllar, böylece Tanzimat sonrasında eyaletlerde, müslüman ve gayri müslim grupların idareye katılmalarını amaçlayan önemli bir kurumun oluşmasını sağladılar³³⁶. Muhassılların bir başka görevi de devlete ait malların yönetimi ve gelirlerin toplanmasıydı³³⁷. Bunun yanında, muhassıllara mal, mülk sayımı yaparak, herkesin gelirine göre yılda belirli oranda bir tek vergi vermeleri için gerekeni yerine getirmeleri de görev olarak verilmişti³³⁸.

Muhassıllar, sayım ve yazım işleriyle ilgili olarak bazı defterler düzenlerlerdi. Bu defterler, önce mahalli meclis tarafından denetlenirdi. Belli usuller içerisinde İstanbul'a da gönderilen bu defterler merkezde de ilgili birimler de denetime tabi tutulurdu.

Kısacası Tanzimat hareketinin başarısı ile, muhassılların görevlerini başarılı ve hızlı şekilde yerine getirebilmeleri arasında büyük bir ilişki vardı³³⁹.

Ancak muhassıllar, aradan kısa bir süre geçtikten sonra kendilerinden bekleneni vermemeye başladılar. Yeni reformlardan memnun kalmayan geniş bir kitlenin varlığı, muhassılların başarısızlığa uğramasının ilk nedeniydi. İltizamın kaldırılmasıyla, sarraflar, mültezimler ve onlara bağlı bir çok kişinin kazanç ve istismar kapıları kapanmış; vergilemede ödeme gücünün esas alınarak bazı ayrıcalıkların ve muafiyetlerin kaldırılmasıyla, eskiden az vergi veren veya muafiyetlerden yararlanan ayanların, ağaların ve din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmış; Hıristiyan vakıfların vergiye tabi tutulması halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhban sınıfını yenilik hareketinin aleyhine çevrilmişti³⁴⁰.

Bununla birlikte eyalet idaresinde birinin diğeri üzerinde otoritesi olmayan farklı memuriyetler oluşturulması birtakım sorunlar çıkardı. Kaza ve sancak muhassılının, eyalet merkezi muhassılına bağlılığı yoktu. Hepsi ayrı ayrı bağımsızdı. Vali, kaza zabıta memuru ve muhassıl arasında yetki ve görev uyumsuzlukları oluyor, bazı anlaşmazlıklar çıkıyordu.

Her şeyin başında reformları yürütecek yeterli eleman sıkıntısı vardı. Özellikle aşarın toplanmasında muhassıllar, hasat vaktinde pek çok kişi görevlendirdiklerinden masraflar artmış, devlet beklediği geliri elde edememişti. Öte taraftan halk, görevli memuru beklemekten ürününü zamanında harmandan kaldıramaz olmuş, hem zaman kaybına uğramış, hem de ürünü yağmurdan zarar görme tehlikesi ile karşı karşıya kalır olmuştu³⁴¹. Bu nedenlerden dolayı (1842)'de bu muhassıllıklar kaldırılarak görevleri mülki idare amirlerine bırakılmıştı³⁴².

³³⁶ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, (Ankara: 1985), s. 229.

³³⁷ Yücelen, **a.g.e.**, s. 51.

³³⁸ Pakalın, **a.g.e.**, c.II, s. 569, vd.

³³⁹ Cezar, **a.g.e.**, s. 282, vd.

³⁴⁰ İnalçık, **a.g.m.**, s. 632.

³⁴¹ Şener, **a.g.e.**, s. 43, vd.

³⁴² Falay, **a.g.e.**, s. 76.

5.4. Muhassıllık Meclisleri

Çeşitli bölgelere atanan muhassıllar, gittikleri yerlerde ilk iş olarak birer meclis kuracaklardı. Muhassıllar tarafından oluşturulan bu meclislere “Meclis-i Muhassilin” denildiği gibi, “Memleket Meclisi” veya “Müzakere Meclisi”, “Mahalli Meclis” ve “Taşra Meclisi” gibi isimler verilirdi. Bu kuruluşlar, muhassıllıkların kaldırılışından sonra “Eyalet Meclisi” olarak da ifade edilmişti³⁴³.

5.4.1. Meclislerin Kuruluş Şekli

Muhassılların ellerine verilen talimat, meclislerin kuruluş şeklini de düzenlemişti. Buna göre meclis on üç üyeden oluşurdu. Bunların yedisi tabii üyelerdi. Tabii üyeler şunlardı: Kadı, müftü, zaptiye memuru, muhassıl ve beraberindeki iki katip ile gayrimüslimlerin bulunduğu yerlerde metropolit³⁴⁴. Meclisin diğer altı üyesi seçimle belirlenmekteydi³⁴⁵. Yapılacak seçimlerde önce seçmenler seçilecek, bu seçmenlerde adaylar arasından üyeleri seçecekti. Yani iki dereceli bir seçim yöntemi vardı.

Seçmenlerin seçimi şöyleydi: Halk kazalara bağlı köylerde bir araya toplanıp kura ile aralarından beş kişiyi seçecekler; ayrıca kazanın ileri gelen zengin ve sözü geçen kişilerinden, yine kura ile büyükşehirlerde elli, orta büyüklükteki yerlerde otuz, küçük kasabalarda yirmi seçmen tesbit edeceklerdi. Tüm köylü ve kasabalı seçmenler bir araya gelerek, adaylar arasından üyeleri seçeceklerdi.

Daha sonra sıra üyelerin seçimine gelecekti. Adayların seçim bölgesinin en akıllı ve iyi, devlet işlerinden anlayan kişilerinden olması gerekiyordu. Bu adaylar arasından en uygun olanlar seçmenler tarafından belirlenmekteydi³⁴⁶.

Ancak, seçim yanında bazı bölgelerde üyelerin kura usulü ile tayin uygulamasına da rastlanmaktaydı³⁴⁷.

Muhassıllık Meclisi'nin başkanı, müşir³⁴⁸ bulunan yerlerde, vilayetin müşiri idi. Eyâletin diğer sancak ve kazalarında ferik³⁴⁹ varsa, başkan ferik olurdu. Ferik bulunmayan yerlerde muhassıl, kadı, zaptiye memuru arasında kura ile başkan belirlenirdi. Ancak başkanın okuma, yazma bilmesi şart koşulmuştu.

³⁴³ Cezar, a.g.e., s. 284.

³⁴⁴ **Metropolit:** Ordokos Ruhani reislerinin büyüklerine denir. Pakalın, a.g.e., c.II, s. 494.

³⁴⁵ İnalçık, a.g.e., s. 364.

³⁴⁶ Şener, a.g.e., s. 52.

³⁴⁷ Cezar, a.g.e., s. 284.

³⁴⁸ **Müşir:** Tanzimatla birlikte, ülkede genel olarak, yerel mülki birimlerinde yeniden düzenlenmesine geçilmişti. Bu amaçla bazı sancaklar birleştirilmiş, yeni bazı eyaletler oluşturulmuş ve bunların başına vezir rütbesinde müşirler getirilmişti. Pakalın, a.g.e., c.II, s. 636.

³⁴⁹ **Ferik:** Büyük askeri rütbelerden birinin adıdır. Pakalın, a.g.e., c.I, s. 636.

Muhassıl bulunmayan küçük kazalarda da meclisler kurularak muhassıllar bu gibi yerlere bir vekilatarlardı. Küçük meclislerin üyeleri kadı, zaptiye memuru, muhassıl vekili ve halktan ileri gelen iki kişi olmak üzere toplam beş kişiydi. Gayrimüslim bulunan yerlerde, ileri gelenlerden biri yerine ise, bir Hristiyan kocabaşısı³⁵⁰ seçilirdi. Ayrıca bu küçük meclislerin kararları ne olursa olsun, asıl muhassıl bulunan kaza meclisinde tekrar görüşülürdü³⁵¹.

Muhassıllar gibi meclis üyeleri de maaş alırdı³⁵².

5.4.2. Meclislerin Çalışma Şekilleri

Üyeler vergi dağıtımı ve diğer konularda mükelleflere haksızlık yapmamak, devletin çıkarlarını korumak üzere and içerdiler. Aksini yapanlar cezalandırılırdı.

Mecliste konuşulanlar can kulağıyla dinlenecek, konuşmacının sözü kesilmeyecek, çoğunlukla karar verilecek, karar katipler tarafından yazılacak ve memleketin güvenliği ile ilgili ise, o sancağın müşirine, maliye ile ilgili ise Dersaadet'e (İstanbul) sunulacaktı. Mecliste kararlar çoğunluk tarafından alındığından ve herkes düşüncesini hiç çekinmeden söylemiş olduğundan, kimse sonuca itiraz edemeyecek, edenler muhakeme edilecek, suçlu bulunanlar cezalandırılıp, bir daha da memleket işlerine karıştırılmayacaktı³⁵³.

5.4.3. Meclislerin Görevleri

Kurulan bu yerel meclislerde asıl amaç, devletin görev ve yükümlülüklerini halkla paylaşmak, Tanzimat reformlarının tabanda benimsenmesini sağlamaktı. Özellikle vergi gibi toplumda zaman zaman büyük tepkiler oluşturan bir konuda, meclisler aracılığıyla, bu sorumluluğa halk temsilcilerinde ortak edilmesi önemliydi. Muhassıllara verilen talimatta başta, vergi yazım ve dağıtımı olmak üzere memleket işlerinin meclislerde görüşüleceği ifade edilmişti. Bunun yanında meclislerde her türlü vergi sorunlarının gündeme getirildiği, tartışıldığı ve uygulamaya konulduğu görülmekteydi³⁵⁴.

Yine aynı talimata göre üyelerden ve memleket ileri gelenlerinden biri, meclisçe sandık emini olarak seçilmekte, toplanan devlet gelirleri bu emine teslim edilmekteydi. Sandıktan para alınması gerektiğinde memurların maaşları ve memleketin öbür masrafları için gerekli tutar ayrıldıktan sonra; yüzbin veya yüzellibin kuruşun birikmiş olduğu görülürse, bu miktar hazineye teslim edilmekteydi³⁵⁵.

³⁵⁰ **Kocabaşı:** Rumeli'de Hristiyanların oturduğu yerlerde köy ihtiyar heyetinin başına verilen ünvanı. Pakalın, a.g.e., c.II, s. 285.

³⁵¹ İnalçık, a.g.e., s. 364.

³⁵² Cezar, a.g.e., s. 284.

³⁵³ Şener, a.g.e., s. 54.

³⁵⁴ Kaynar, a.g.e., s. 237, vd.

³⁵⁵ Çadırcı, a.g.e., s. 150, vd.

5.5. Mahalli Meclislerdeki Değişim ve Gelişmeler

Meclisler, muhassıllıklarla birlikte kaldırılmadı, yeni düzenlemelerle varlıklarını sürdürdüler, ancak Tanzimat reformlarında meydana gelen değişimlerin meclisleri de etkilemesi doğaldı.

Daha sonra bazı eyaletlerde taksimat yapılarak vilayet merkezlerinde büyük meclisler kuruldu. Bununla ilgili olarak çıkarılan bir talimata göre, meclisler, merkezden atanacak meclis başkanı dışında, Vali, defterdar, ilim adamlarından bir kişi, hakim ve müftü ile yerinde seçilecek üyelerden oluşacaktı. İkinci bir görevi bulunmayan daimi üyelerin hepsi, Cuma tatili dışında hergün meclis dairesine devam edecekler, alınan kararlar tüm üyelerce mühürlenecek ve görüşlerinden dolayı hiçbir üye sorumlu olmayacaktı. Meclisin, adli, idari ve güvenlikle ilgili görevleri dışında önemli mali görevleri de vardı. Aylık ve yıllık masraf ve tahsilatları gösteren defterler, defterdar tarafından meclisin incelemesine sunulacak, devlet gelirleri ve vergi dağıtım işlemleri denetlenecekti. Bunlarla birlikte meclisin en önemli mali görevi, muhassıllık deneyiminden sonra tekrar ortaya çıkan iltizamla ilgiliydi. Mukaataların ihale ilanları ve açık artırması meclisçe yerine getirilecek, işlemlerin tamamlanmasıyla müfredat defterleriyle mazbatalar Maliye Nezareti'ne gönderilecekti.

1864'e gelinceye kadar varlıklarını koruyan meclisler, bu yıldan itibaren yapılan eyalet reformlarıyla önemli değişikliklere uğramıştı³⁵⁶.

Her vilayette iki meclis kurulmuştu, bunlardan birincisi "Vilayet İdare Meclisi" idi. Bu meclisin üyeleri, valinin emrindeki merkez kadısı, defterdar, mektupçu, hariciye müdürü ile ikisi gayrimüslimler arasından seçilen kişilerden meydana gelmekteydi. Bu meclisin iltizamın ihalesi, gider ve gelirlerin teftişi, vilayete dağıtılan vergilerin sancaklara paylaştırılması ve toplanması gibi görevleri vardı. Vilayetlerde kurulan ikinci meclis ise, yine valinin başkanlığında iki Müslüman, iki gayrîmüslim olmak üzere, her sancaktan seçilen üyelerden meydana gelen "Meclis-i Umumi" idi. Bu mecliste vilayetin sorunları, özellikle sancak, kaza ve köylerdeki vergilerin değiştirilmesi ve düzenlenmesine ait konular görüşülürdü. Sancaklarda, mutassarrıfın emrinde "Liva İdare meclisi", kazalarda, kaymakamın emrinde, "Kaza İdare Meclisi", nahiyelerde, müdürlerin başkanlığında "Nahiye Meclisi", köylerde, muhtarların başkanlığında bir "İhtiyar Meclisi" kurulmuş ve bu meclislere, adli, güvenlik ve bayındırlık işleri dışında mali görevlerde verilmişti³⁵⁷.

Tanzimat dönemi maliyesinde para nakliyle ilgili en önemli olay, dönemin sonlarında "Bank-i Osmaniye"nin devreye girişidir. Buna göre İstanbul gelirleri, bu gelirlerin toplanmasıyla görevli olan idareler tarafından masraflar düşüldükten sonra geriye kalanı tamamen "Bank-i Osmaniye"ye teslim edilmeye başlandı. Banka ise gereken

³⁵⁶ Şener, a.g.e., s. 57, vd.

³⁵⁷ İlber Ortaylı, **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840,1878)**, No: 142, (Ankara: 1974), s. 54-102.

ödemeleri Maliye Nezareti'nden aldığı emirler üzerine yerine getirmektedir. Diğer vilayetler ise gelir fazlalarını doğrudan doğruya İstanbul'daki banka merkezine göndermektedir. Bu gelirlerde banka tarafından hazine için açılmış olan hesaba gelir olarak kaydoluyordu³⁵⁸.

6. TANZİMAT DEVRİ'NDE BÜTÇE VE HAZİNELERDEKİ DÜZENLEMELER

6.1. Hazineleşiminin Birleştirilmesi ve Tek Hazine Sistemine Dönüş

Kuruluş ve gelişme yıllarında Osmanlı devlet gelirlerinin tümü hazineye girmiyor, tüm giderler hazineden karşılanmıyordu. Devlet bazı gelirlerin kendi adına toplama yetkisini bazı kişilere bırakıyor, buna karşılık onlar da kamu hizmetlerinin bir kısmını yerine getirme yükümlülüğü altına sokuluyordu (Tımar bünyesindeki vergilerin asker yetiştirip, besleme karşılığı sipahilere bırakılışı gibi). Veya kimi kamu görevlilerine maaş verilmiyor, bunun yerine maaş karşılığı olarak bazı devlet gelirleri bırakılıyordu (Kadınların aldıkları harçlar gibi). Kısacası devlet gelirlerinin ancak bir kısmı merkezi hazinece denetlenebiliyordu³⁵⁹.

Daha sonraki yüzyıllarda devletin maaş ödemede güçlük çekmesi nedeni ile tüm devlet memurları arasında rüşvet resmi bir hak olarak yerleşmişti. Kamu hizmetlerini maaş vermeksizin karşılamamanın bir başka yolu da, bazı yörelerin diğer halkın ödediği vergilerden muaf olmaları karşılığında, devlet ihtiyacı için kereste, kendir, güherçile, kömür ve bunun gibi üretmekle yükümlü tutulmalarıydı. Veya bazı köy ve kasabalar, yol ve köprüleri tamir etmek, su kanalları açmak gibi bedeni yükümlülükler karşılığında tüm vergilerden muaf tutuluyordu³⁶⁰.

Avrupa ülkelerinde bu dönemde bütçe hakkı doğmuş, bütçe ilkeleri oluşmuştu. Bütçede genellik ilkesinin esas alınması sonucu, tüm devlet gelirleri bütçeye giriyor ve tüm devlet giderleri de bütçeden çıkıyordu. Batı kurum ve kurallarını devleti kurtarmanın tek yolu gören Tanzimatçılar, hazine konusunda da batıdaki örneğine uygun bir model uydurmak istemişlerdi³⁶¹.

Osmanlı maliyesinde 1826'dan itibaren merkezileşme başlamıştı. Bu eğilim Tanzimat sonrasında daha da güçlendi. 1840 yılında padişah ve hanedan mensuplarına ait, bazı çiftlikler hariç özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesi'ne katılarak, padişah ve ailesine merkezi hazineden maaş verilmesine karar verildi. Öte yandan aynı yıl "Mansure Hazinesi", "Redif Hazinesi" ve "Hazine-i Amire" gibi farklı hazineler kaldırılarak Maliye

³⁵⁸ Çadırcı, a.g.e., s. 338.

³⁵⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemi'ne Girilirken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: 1985), s. 23.

³⁶⁰ Osmanlı Vergi Muafiyetleri Hakkında Geniş Bilgi İçin, bkz. Kazıcı, a.g.e., s. 165-175.

³⁶¹ Şener, a.g.e., s. 361.

Hazinesi'yle birleştirildi. Böylece Osmanlı Devleti'nde 1793'den itibaren süre gelen çoklu hazine dönemi kapanıyor ve "Tek Hazine Tek Bütçe" ilkesi benimsenerek yeni bir aşamaya giriliyordu³⁶².

Öte yandan kurulan mal sandıkları ve daha sonraları "Bank-ı Osmanî" ile yapılan anlaşma gereğince eyalet ve sancaklardaki gelir fazlalarının merkezi hazineye akması sağlanmıştı³⁶³.

Hazinelerin birleştirilmesi bütün kamu gelir ve giderlerinin tek merkezden idaresi için atılmış bir adım olmakla birlikte yeterli değildi. Aynı zamanda bazı kamu hizmetlerinin benzeri olarak halk tarafından yerine getirilmesine ve kamu görevlilerinin devletten alacakları maaş yerine, bazı kamu gelirlerini kendi adlarına toplamalarına son verildi. Benzer yükümlülüklerin başında, angarya gelmekteydi. Gerek bazı kamu görevlilerinin ve ileri gelenlerin kendi bölgelerindeki halkı köleleri sayıp, çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlerde ücretsiz kullanmaları gelenek halini almıştı. Tanzimat'la halkın angarya yükümlülüğü kaldırıldı. Öte yandan Tanzimat Fermanı'nda rüşvet olarak nitelendirilen, kamu görevlilerinin yapmış oldukları hizmetler karşılığında halktan aldıkları paralar, (memurların aldıkları resim ve aidatlar, kadıların aldıkları harçlar, valilerin ve merkezden gönderilen diğer görevlilerin aldığı çeşitli adlarla anılan aidatlar, vb. gibi). Tanzimat'la kaldırılmaya çalışıldı³⁶⁴. Devlete sağladıkları mal ve hizmet karşılığı, vergiden muaf tutulan ilçe ve köylerin bu muafiyetleri de kaldırılmıştı³⁶⁵.

Tanzimat döneminde tüm kamu görevlilerinin maaşa bağlanması, bir zorunluluk olarak görüldü. Bu konuda da gerekli çalışmalar yapıldı³⁶⁶.

6.2. Bütçe Nizamnameleri

Tanzimat'la birlikte giren batı kurumlarından biri de bütçedir. İlk Osmanlı bütçesinin hangi tarihli olduğu tartışmalıdır. Çoğu kez hicri, rumî ve milâdi yıllarda birbirine karıştırılarak farklı yıllara ait bütçelerin ilk Osmanlı bütçesi olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda genel olarak 1850, 1279 (1863/1864) veya 1280 (1864/1865) mali yılına ait bütçelerin, ilk Osmanlı bütçesi olduğuna dair görüşler bulunmaktadır³⁶⁷.

Tanzimat Fermanı'nda "bütçe" kavram olarak yer almamıştır. Bunun "Gülhane Hattı'nda modern finansın temeli olan bütçe hakkında en küçük bir ima bile yoktur" biçiminde değerlendirildiği olmuştur³⁶⁸. Buna karşılık fermanda "devletin berren ve

³⁶² Cezar, a.g.e., s. 289, vd.

³⁶³ Çadırcı, a.g.e., s. 338, vd.

³⁶⁴ İnalçık, a.g.e., s. 366, vd.

³⁶⁵ Falay, a.g.e., s. 75.

³⁶⁶ Şener, a.g.e., s. 65.

³⁶⁷ Şener, a.g.e., s. 71.

³⁶⁸ Fazıl, Pelin, *Finans İlmî Bütçe*, (İstanbul: 1944), c.I, Fas. 1, s. 16.

bahren müdafaası için gereken mesarif-i askeriye vesairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdit ve tebyin olunup ona göre icra olunması lazimedendir” şeklinde bir ifade vardır. Görülüyor ki devletin gider bütçesinin yapılmasına, askeri ve sivil masrafların, gerekli kanunlarla, yani bütçe kanunu ile, miktarlarının önceden sınırlanması ve onaylanması gereklidir. Burada görüldüğü gibi Tanzimat Fermanı’nda bütçenin yapılması gereği açık ve kesin olarak belirtilmişti³⁶⁹.

Mansure, Redif ve Amire hazinelerinin birleştirilmesiyle, tek bir hazinenin ortaya çıkışı, birlik ilkesine uygun bütçelerin düzenlenmesi için uygun bir ortam hazırlamıştı. Devlet gelirlerinin toplanmasına harcamalarının yapılmasına izin ve yetki veren bir metin niteliğinde olmamakla birlikte 1257 (1841/1842) mali yılı için önceden tahmine dayanan bir bütçe taslağı yapılmıştı. 1262 (1846/1847) mali yılından itibaren de, uygulamaya giren yeni kararlar çerçevesinde önceden tahmine dayanan, çeşitli devlet giderlerinin tahsis edilen ödenek sınırları içerisinde gerçekleşmesini öngören bütçeler hazırlanmıştı³⁷⁰. Bununla birlikte çeşitli vergilerin türleri itibarıyla ayrıntılı dökümleri verilen ilk bütçe 1265 (1849-1850) mali yılı bütçesiydi³⁷¹.

Bütçeyle ilgili ilk nizamname ise 1855 tarihli nizamnameydi. Nizamname metninde “Müvazene Defteri” deyimini kullanılmıştır³⁷². Bu nizamnameye göre; her yıl Maliye Nezareti tarafından yapılacak gider tesbitleri ve gelir tahminleri ayrı ayrı defterlere yazılacak ve mali yılbaşı olan mart ayından en az iki ay önce Bab-ı ali’ye (Hükümete) sunulacaktı. Bu suretle, ilk hazırlıklar hükümetçe yapıldıktan sonra, gider ve gelir defterleri ve bütçe tasarısı incelenmek üzere “Meclis-i Tanzimat’a” verilecek, bir çeşit bütçe komisyonu niteliğinde olan bu meclise Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyeden de birkaç kişi katılacaktı. Bu meclise ilgili bakanlar ve yetkili memurlar davet edilerek, devlet dairelerine ait incelemeler bittikten sonra, bütçenin genel görüşmesi yapılmak üzere, bütün bakanların da hazır bulunacağı bir “Meclis-i Umumi’de” bütçe okunacak, her dairenin durumu ayrı ayrı görüşülerek gelir ve giderler hakkında çoğunlukla karara vardıldıktan sonra, bütçenin tamamı oylanmak suretiyle, onaylama işlemi tamamlanacaktı. Görüşme ve onaylama işlemi yeni mali yılbaşından bir hafta önce sona erdirilerek bütçenin tümü bir tutanak ile padişaha arz olunup, hatt-ı hümayun ile onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Bütçe hesaplarının kontrolü da Meclis-i Muhasebe-i Maliye tarafından yapılacaktı.

1855 nizamnamesi, bir yandan müslim ve gayrimüslim halkın eşitliği prensibinin sağlanmasını isteyen Rusların dıştan baskısı, öte yandan ülkenin sosyal bünyesinde esaslı yenilik yapılamamaktan doğan iç huzursuzluklar nedeniyle hemen uygulanamadı. Bu durumu gören Abdülmecit (18 Şubat 1856) Islahat Hatt-ı Hümayunu ile ikinci bir ferman

³⁶⁹ Sayar, a.g.e., s. 186. Ayrıca bkz., “Tanzimat Fermanı”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul: 1990, c.XX, s. 392. Eski yazı metni için bkz. Tanzimat I, (İstanbul: 1940), s. 872, vd. Ayrıca bkz. Karal, c.V, s. 255, vd.

³⁷⁰ Güran, a.g.m., s. 213-264.

³⁷¹ Şener, a.g.e., s. 73.

³⁷² Yücelen, a.g.e., s. 37.

yayınlamak zorunda kalmıştı. Bu fermanla önceden yapılması düşünülen yeniliklerin gerçekleştirilmesi için gereken önlemlerin alınması, bu arada vergilerin adilane bir şekilde dağıtılması gereğini belirttikten sonra "... beher sene için varidat ve masarifat defterinin tanzim ve idaresi hakkında muahhar bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunu tamami-i icrayı ahkâmına itina olunması..." cümlesi ile 1855 nizamnamesi hükümleri çerçevesinde uygulamaya geçilmesi gereğini bir kere daha vurgulamıştı³⁷³.

1874 yılında ikinci bir bütçe nizamnamesi yapılmıştı. Ana hatları itibariyle birincisinin aynı idi. Maliye Nezareti'nce hazırlanacak bütçe, gerek devlet memurları, gerekse mali konularda bilgisi olan diğer kişiler arasından "Meclis-i Vükelâ"nın (Bakanlar Kurulu) tayin edeceği üyelerden oluşan bir "bütçe komisyonu"nda daha sonra da "Meclis-i Vükelâ"da görüşülerek padişah onayıyla yürürlüğe girecekti. Görüldüğü gibi ilk nizamnamedeki Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Umumi'nin yerini Bütçe Komisyonu ve Meclis-i Vükelâ almış durumdaydı. Yine ilk nizamnameden farklı olarak bütçe hesaplarının denetlenmesi görevi Divan-ı Muhasebat'a verilmişti³⁷⁴.

Kısaca, Tanzimat döneminde, bütçenin hazırlanması, onaylanması, uygulanması ve denetlenmesi ile bütçe ilkeleri açısından batı anlayışına uygun önemli gelişmeler olmuştu³⁷⁵. Ancak 1876 tarihli Kanun-i Esasi ile bütçe sözcüğü anayasal bir terim olarak kabul edilmişti³⁷⁶.

³⁷³ Sayar, a.g.e., s. 189, vd.

³⁷⁴ Pelin, a.g.e., s. 17.

³⁷⁵ Şener, a.g.e., s. 76.

³⁷⁶ Yücelen, a.g.e., s. 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TANZİMAT DEVRİ OSMANLI DEVLET GELİRLERİ

1. VERGİ, RESİM VE HARÇLAR

1.1. Ancemaatin Vergi

14 Tanzimat döneminde vergi alanında atılan en önemli adımlardan birisi de, çok sayıdaki ve karışık nitelikteki örfi vergilerin kaldırılarak yerine ancemaatin (komşuca) denilen bir dağıtma vergisinin getirilmesidir³⁷⁷. Yeni vergi herşeyden önce mükelleflerin ödeme güçlerini esas almaktaydı. Vergi miktarı herkesin ekonomik gücüne göre belirlenmekteydi. Ekonomik gücün ölçüsü olarak halkın emlâk, arazi ve hayvan varlığı, ticaretle uğraşıyorsa, geliri esas alınıyordu, böylece tarım kesimi olduğu kadar şehirli halkta vergi kapsamına giriyordu³⁷⁸.

15 Bu yeni verginin miktarı Maliye Nezareti tarafından sancak düzeyinde belirlenmekteydi. Her sancak merkezinde bu toplam miktar, kazalar arasında paylaştırıldıktan sonra, kazanın müdür ve meclis üyeleri, Müslüman nüfusun yaşadığı yerler için imam ve muhtarların, gayrimüslimlerin yaşadığı yerler için, kocabaşı ve papazlarında katıldığı bir toplantıda, kasaba ve köylerin paylarını tayin ederek bu miktarı belirten bir mazbatayı kendilerine teslim etmekteydi. En sonunda kasaba mahalleleri ve köyler düzeyinde, tüm hane reisleri toplanarak istenilen miktar haneler arasında her şahsın “hal ve tahammül ve ticaret ve temettüüne göre komşuca” paylaştırılıp bir defter halinde kaza merkezine gönderilmekteydi. Böylece her hanenin vergi yükümlülüğü belirlenmiş olmaktadır. Bu vergi, köy muhtar ve kocabaşları tarafından toplanarak sandık emînlerine teslim ediliyordu³⁷⁹.

Ancemaatin verginin toplanmasında zaman zaman bazı değişiklikler oldu. Önceleri iki taksitte alınırken, sonradan iki taksit uygulaması kaldırıldı. Mükellefler belli bir düzene bağlanmaksızın, vergi borçlarını yıl boyunca, istedikleri zaman, istedikleri miktarlarda parça parça yatırmaya başladılar. Hem iki taksitte ödemenin mükellefler açısından doğurduğu güçlük, hem de düzensiz ödemelerin sakıncaları dikkate alınarak; 1864 yılında çıkarılan bir talimatla verginin on taksitte ödenmesi kararlaştırıldı³⁸⁰.

Ancemaatin vergiye üç defa zam yapıldı. Birincisi “karantina resmi” adı ile 1845 yılında yapılan zamdır. Devletçe ticaret limanlarında yapılan ve yapılmakta olan “Tahaffuzhane”lerin (Karantina binalarının) giderlerine karşılık olarak konmuş, aşar gelirleri gözönünde tutularak eyaletlere bölüştürülmüştü. İkincisi, “ispenç rüsumu” adı ile

³⁷⁷ Falay, a.g.e., s. 77.

³⁷⁸ Karal, a.g.e., s. 180. Ayrıca bkz. “Tanzimat”, Gelişim Hachette, Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, (İstanbul: 1983), c.X, s. 4143.

³⁷⁹ Güran, a.g.m., s. 221.

³⁸⁰ Şener, a.g.e., s.102.

yapılanıdır. Tanzimat'ın ilânı ile birlikte yürürlükten kaldırılamayan bu vergi 1849 yılından itibaren alındığı yerlerin genel vergisine eklenerek toplanmaya başlanmıştı. Üçüncü zam ise "ihracat rüsumu"na karşılık yapılmıştı. Bu zammın gerekçesi, yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar gereğince, ihracat vergisinin %4 azaltılarak, her yıl yüzde bir oranında eksiltilip %1'e indirilmesinden ötürü, hazinenin uğradığı gelir kaybını hafifletmek idi. Birdenbire oldukça yüksek oranda yapılan bu zam, vergi ödeyicisini güç durumda bırakmıştı. Yapılan bu üç zammın dışında, bölgelerin özelliklerine ve değişikliklere göre ayrıca vergi yükümlülüğü getirildiği de görülmekteydi. Örneğin, yeni bir kaza, sancak veya eyaletin kurulması, buralara görevli atanmasını gerektirdiğinden, aylıklarına karşılık vergilere zam yapılmaktaydı³⁸¹.

Ancemaatin verginin uğradığı değişiklik yalnızca zamlar değildi. Zaman zaman genel nitelikte veya mahalli düzeyde vergi tutarının azaltıldığı da olmuştur. Bunlar içinde genel nitelikte olanı "güzeşte indirim" olarak bilirdi. Tanzimat öncesinde örfi vergilerin tahsili masrafları borçlanılarak sağlanır, güzeşte denilen bu borçların faizleri örfi vergiler toplamına eklenerek tahsil edilirdi. Ancemaatin vergi toplamının tespitinde örfi vergiler esas alındığından, güzeştelerde yeni vergiye yansımış, ancak daha sonra durum anlaşılacak vergi toplamından indirilmişti. Güzeşte indirim dışında, ayrıca bazı yörelerdeki şikayetlerin çoğalmasından dolayı vergilerde sık sık özel indirimler yapılmıştı.

Halkın emlâk, arazi ve gelirlerinin sayılarak ödeme güçlerine göre vergilenmesi esasına dayanan bu vergi, kişi veya hane üzerine eşit olarak paylaştırılan örfi vergilere göre önemli bir gelişmeydi. Bununla birlikte, eyaletlerde valiler ve diğer nüfuz sahipleri tarafından vergi çizelgelerine sonradan fermada olmayan pekçok şeyler ekleneceği, verginin dağıtımında ödeme gücünün esas alınması gerekmektedir de, aciz ve hakkını aramayı bilmeyen kimselerin bu paylaşımından madur edilecekleri açıktı³⁸². Halkı tamamen memnun etmeyen bu vergi yirmi yıl uygulandıktan sonra 1859 yılında kaldırılarak, yerine emlâk, arazi ve temettü vergileri getirilerek daha ileri bir aşamaya geçilmişti³⁸³.

1.2. Tahrir Dayanan Vergiler

1860 yılında ancemaatin vergi aşamalı olarak kaldırılırken, yerine yeniden yapılacak tahrir dayanan emlâk, arazi ve temettü vergileri getirilmesi kararlaştırıldı. Anılan vergilerin uygulanabilmesi için 1844, 1859/1860 ve 1882/1884 tarihlerinde üç genel sayım yapıldı³⁸⁴.

Tahrir çalışmalarının yapılabilmesi için 1858'de "Tahrir-i Emlak Nezareti" kuruldu. Böylece ülke çapında gelir kaynaklarının belirlenerek vergilendirilmesi işi yeni baştan ele alındı. Uygulamaya Bursa ve Yanya eyaletlerinden başlandı ve bu iki bölgede yapılacak

³⁸¹ Çadırcı, a.g.e., s. 341.

³⁸² Şener, a.g.e., s. 104.

³⁸³ Eldem, a.g.e., s. 240.

³⁸⁴ Eldem, a.g.e., s. 49.

sayımla ilgili iki talimat düzenlendi³⁸⁵.

1860 yılında çıkarılan nizamname uyarınca diğer bölgelerde de sayım çalışmalarına başlandı. Bu nizamnameye göre sayımda yazım ve kayıt işlerini “muharrir” değer ve gelir tahririni “muhammin” (bilirkişi-değerlendirme yapabilecek kimse) adı verilen görevliler yapacaktı. Her eyalette bir başkan, yirmi iki muharrir ve dört muhammin olmak üzere toplam yirmiyedi kişilik heyetler kurulacaktı. Bu heyetler eyalet merkezinde iki koldan sayıma başlayacak ve daha sonra, dört kola ayrılarak kaza ve nahiyeleri de tamamlayacaklardı. Tahrirler yapılırken şehir ve kasabalarda Emlak Komisyonu, köylerde ise halkdan altı kişinin oluşturacağı Tahrir Komisyonu çalışmalara yardımcı olacaktı. Sayımlarda ev, han, dükkan, çiftlik, değirmen, fabrika veya arazi ve benzerlerinin hem değeri, hemde yıllık gelirleri tespit edilecekti. Sayımın doğru yapılabilmesi için bir taraftan nüfusu gizleyenlere üç sene hapis cezası, diğer taraftan sayım sonucunda verilecek “nüfuz tezkeresi” bulunmayanların Şer’iyye ve Nizamiye Mahkemelerinde dava açamayacakları ve seyahat için “yol tezkeresi” verilmeyeceği öngörülüyordu. Ayrıca yeni yapılacak binaların ilgililerce bildirilmemesi halinde hapis ve para cezalarına çarptırılacakları da hükme bağlanmıştı. Sayımın güvenilir olabilmesi ve usulsüzlüklerin önlenmesi için Anadolu ve Rumeli’ye birer de müfettiş gönderilerek, işlemler teftiş edilecekti³⁸⁶. Bu nizamnamenin belirgin bir özelliğide kasaba ve köy muhtarlarının güvenilir kimseler olmadıkları, bundan ötürü sayım memurlarınca görevlerinden alınıp, yerlerine uygun kimselerin atanma hükmünün getirilmesiydi.

Sayım sonucunda tespit edilen oran üzerinden alınan vergileri üçe ayırabiliriz³⁸⁷:

1.2.1. Emlâk Vergisi

1858’de Tahrir-i Emlâk Nezareti’nin kurulmasıyla yeni bir kadastro konusu getirildi. Nezaret her ilde arazi ve mülk ölçümlerini yapacak ve vergilendirmeye tabi gelir oranlarını tesbit edecek kadastro komisyonları kurdu. Yöre halkından ve devlet memurlarından oluşan bu komisyonlar kırsal kesimin yanı sıra, kasaba ve şehirlere de giderek her arazi parçasını ve her yapıyı, herbirinin kullanım amacını ve sağladığı geliri belirledi. Komisyonlar ayrıca her bireyin kimliğini ve statüsünü de tespit ederek herkese birer vergi nüfuz tezkeresi verdiler; bu tezkereler yalnızca mükellefin ödemesi gereken yıllık vergi yükümlülüğünü göstermiyor, aynı zamanda merkezi hükümete, halkı üzerinde geçmiştekenden çok daha büyük bir denetim olanağı sağlayan bir kimlik kartı niteliği de taşıyordu³⁸⁸.

³⁸⁵ Çadircı, a.g.e., s. 343.

³⁸⁶ Şener, a.g.e., s. 106.

³⁸⁷ Çadircı, a.g.e., s. 315.

³⁸⁸ Stanford, J. Shaw, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, (Çev.: Ahmet Günlük), c.IV, (İstanbul: 1985), s. 937.

Kadastro çalışmalarının sonuçlarına dayalı yeni bir gayrimenkul vergisi kondu. Arazi ve müsakkafât vergisi adı verilen yeni vergi tüm tarım arazilerine, kent ve kasaba arsalarına, yapılara binde dört oranında vergi yükümlülüğü getiriyor, kiraya verilmeleri halinde kira gelirinden de yüzde dört oranında vergi alınmasını öngörüyordu³⁸⁹.

Tanzimat sonrasında süregelen vergiler dışında hazineye en çok geliri bu vergi sağlamıştı. 1880'den sonra vergilendirme oranında değişiklik yapılmıştı³⁹⁰.

1.2.2. Temettü Vergisi

Temettü, Arapça kâr etmek demektir³⁹¹. Temettü vergisinin esası, II. Mahmut zamanında ortaya çıkan ve bir çeşit belediye vergisi olan ihtisap resmidir³⁹². Başlarda işyerlerinden ve bazı malların satışlarından aylık ve gündelik olarak ihtisap resmi adı altında alınan bu vergi, 1839 yılında tüccarların esnaf ve imalatçıların gelirleri ile birlikte servetleri üzerinden alınmaya başlandı. 1859 yılında ise, servet üzerinden vergi alınmasından vazgeçilerek, yalnızca yıllık gelirler üzerinden %35 oranında vergi alınması yoluna gidildi ve nisbi gelir vergisinin temelleri atılmış oldu³⁹³.

1860'dan itibaren, sanat ve ticarete tekel kaldırıldı ve bu alanda çalışanlara "bire ruhsatiye defteri" verilerek yıllık gelirleri tahmin edilip defterlere geçirildi. Temettü vergisi için esnafa verilen tezkerelere "ruhsatiye tezkeresi" denilmiş, vergi komisyonlarının düzenlenerek ilgiliye teslim edilmiş, ona göre esnaf ödeyeceği vergiyi önceden bilme olanağına kavuşmuştu.

Bu vergi mart ve eylül aylarında yılda iki taksitle toplanıyordu. Belirlenen sürede ödemeyenlerden %20 zam yapılarak alınırdı. Gerekliğinde yükümlünün malı, vergi borcundan dolayı satılır, devlet alacağı mutlaka tahsil edilirdi³⁹⁴.

1878'de vergi mükellefleri arasına serbest meslek sahipleri de katıldılar³⁹⁵. Ne var ki, tüm yabancılar, kapitülasyon anlaşmaları gereğince bu vergilerden muaf tutuldu; bu durum onlarca Müslüman meslektaşları karşısında büyük bir avantaj sağladı³⁹⁶.

³⁸⁹ Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyet'e Girerken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, (İstanbul: 1995), s. 68.

³⁹⁰ Çadırcı, a.g.e., s. 346.

³⁹¹ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 453.

³⁹² Eldem, a.g.e., s. 254.

³⁹³ Sevimay, a.g.e., s. 205.

³⁹⁴ Çadırcı, a.g.e., s. 349.

³⁹⁵ Sevimay, a.g.e., s. 205.

³⁹⁶ Shaw, a.g.e., s. 938.

1.2.3. Mesarif-i Tahririye

Bu vergi bir defaya mahsus olmak şartıyla bütün emlak değerinin binde 1'i ile tüccar ve esnafın yıllık kazançlarının binde 5'i olarak istenmekte idi³⁹⁷.

Sayıma dayanarak toplanan vergiler Tanzimat dönemi bütçelerinde bu isimler altında ayrı ayrı yer almıyordu. Emlak ve temettü vergileri, uygulaması devam eden bölgelerdeki dağıtım vergisiyle birlikte "vergi" adı altında tek bir sütunda, sayım masrafları karşılığı ise bazen "müteferrik" (dağınık, ayrı ayrı) gelirler içinde, bazen de ayrıca yer alıyordu.

Sayıma dayanan vergiler hiçbir zaman iltizama verilmedi. Tevzii vergide olduğu gibi, başta muhtarlar olmak üzere halk temsilcilerinin veya zaman zaman yapılan düzenlemelerle ilgili memurların sorumluluğu altında genel ilkeler çerçevesinde toplanıldı³⁹⁸.

1.3. Cizye

Cizye, devletin sadece Hristiyanlardan aldığı bir baş vergisiydi³⁹⁹. Cizyenin, "cizyedar" denilen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplanması çeşitli suistimallere konu olmaktadır. Cizyedarlar, kendileri için maişet, resm-i kitabet, zahire, sarrafiye kolcu akçesi gibi çeşitli adlar altında aidat alırlar ve bunların tümü resmi cizyenin yirmibeşte birine yükselirdi⁴⁰⁰.

II. Mahmut mültezimlere yalnızca küçük bir vergi toplama harcı alma yetkisi vererek, cizye sistemini düzeltmeye çalıştıysa da mültezimler eski tutumlarını pek değiştirmediler⁴⁰¹. Bunun üzerine Tanzimatçıların ilk işlerinden biri cizye toplama ve toplanan vergileri hazineye devretme görev ve yetkisini "reaya kocabaşısı" adı verilen tahsil memurluklarına devretmek oldu⁴⁰². Tanzimat Fermanı'na göre her sancak ve kazanın ödeyeceği cizye miktarını gösteren defterleri merkezden muhassıllara teslim etmesi, muhassılların mahallerinde her kaza ve köyün bu miktar üzerinden eskiden beri verdikleri hisseleri ayırmaları reaya kocabaşılarını çağırıp, kendilerine bildirmelerine karar veriliyordu. Kocabaşılar, buna göre kendi bölgelerinde halktan, zengin, ortahalli ve fakir olduklarına göre üç oran altında cizyeyi toplayıp muhassıllara teslim etmekteydi⁴⁰³. İstanbul'da ise cizye, her cemaatin bağlı olduğu patrikhane memurları ve esnaf kethüdarları

³⁹⁷ Çadırcı, a.g.e., s. 343.

³⁹⁸ Şener, a.g.e., s. 108, vd.

³⁹⁹ Karal, a.g.e., s. 180.

⁴⁰⁰ İncalcık, a.g.e., s. 368.

⁴⁰¹ Shaw, a.g.e., s. 936.

⁴⁰² Sayar, a.g.e., s. 185.

⁴⁰³ İncalcık, a.g.e., s. 368.

aracılığıyla toplanarak hazineye teslim olunmaktaydı⁴⁰⁴.

Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınması halka ilan edilen vergide eşitlik prensibine aykırı bulunmaktaydı. Avrupa basınında da Tanzimat'ı eleştirenler, özellikle bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaadten ibaret kaldığını ileri sürmekteydiler. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi⁴⁰⁵.

1856 Islahat Fermanı sonrasında ismen kaldırılışına kadar, toplanma biçimindeki bazı değişikliklerle cizye uygulaması devam etti.

Genel olarak gayrimüslimlerden alınan cizye dışında Osmanlılar'da Kıptiler de⁴⁰⁶ Kıptilik sıfatları nedeniyle cizye mükellefi sayılmışlardı. Açıkçası Osmanlılar'da, Müslüman Kıptilerden de cizye alındığını, gayrimüslimler gibi askerlik yükümlülüğü bulunmayan bu Müslüman ve gayrimüslim tebadan alınan vergiye, cizyenin kaldırılmasından sonra "kıptiyan vergisi" denildiği biliniyordu⁴⁰⁷.

1.4. Bedeller

1.4.1. Bedel-i Nakdi

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler insan başına bir vergi ödemek şartıyla sürekli olarak askerlikten muaf tutulmuşlardı. Fakat aynı hak Müslümanlara tanınmamıştı.

II. Mahmut, zorunlu askerlik yükümlülüğü olan Müslümanların yerlerine başkalarına göndermelerine olanak tanımış, buna "bedel-i şahsi" denmişti⁴⁰⁸.

1846'dan sonra kura usulünün uygulanması ile, ismine kura isabet edenlerden varlıklı olanların bedel ödeyerek yerlerine başka birisini askere göndermelerine imkan verilmişti. 1871'de çıkarılan "kura kanunu" ile nakden bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulmaları bazı şartlarla kabul edilmişti⁴⁰⁹. Buna göre bedel-i nakdi'yi mülkünü satmadan ödeyebilecek kadar hali vakti yerinde olanların verebileceği hükmü konmuştu. Bu değişikliğin amacı, yoksulların oğullarını askerlik hizmetinden kurtarabilmek için topraklarını zenginlere satıp onların ücretli işçisi olmalarını önlemektir⁴¹⁰. Bununla birlikte

⁴⁰⁴ Güran, a.g.m., s.222.

⁴⁰⁵ İnalçık, a.g.e., s. 368.

⁴⁰⁶ **Kıpti:** Başlangıçta Mısır halkına, günümüzde ise bu ülkedeki Hristiyanlara verilen ad. Mısır'ın Araplar tarafından fethinden sonra birçok Kıptinin Müslümanlığı kabul etmesi üzerine bu deyim yalnızca Hristiyanlar için kullanılmaya başlandı.

"Kıpti", B.L., c.XIII, s. 6700.

⁴⁰⁷ Şener, a.g.e., s. 115.

⁴⁰⁸ Shaw, a.g.e., s. 939.

⁴⁰⁹ Çadircı, a.g.e., s. 347.

⁴¹⁰ Shaw, a.g.e., s. 939.

önceleri onbeş bin kuruş olan nakdi bedeli, daha sonraları sürekli azaltılarak Tanzimat'ın sonuna gelindiğinde beşbin kuruşa kadar düşürülmüştü⁴¹¹.

1.4.2. Bedel-i Askeri

Tanzimat döneminde, 1839 ve 1856 fermanlarında vaadedildiği üzere gayrimüslimlere eşit haklar sağlama çabası içinde okullara ve devlet memuriyetine girişte olduğu gibi zorunlu askerlikte de eşitlik sağlanmasına çalışıldı. Ama çoğu kez genç gayrimüslimler zorunlu askerlikten muaf tutulmayı tercih ettiler, çünkü böylece kendi mesleklerine biran önce atılabiliyorlardı. Gerçekten, yeni kurulan devlet okullarına kabul edilmek ve mezun olduktan sonra askerlik hizmetinden muaf olmak Müslüman okul arkadaşları karşısında onlara büyük bir avantaj sağlıyordu. Bunun da olabildiğince sürmesinden yanaydılar⁴¹².

1856 Islahat Fermanı'nın ilânından sonra cizye yerine Müslüman olmayanlardan askerlik hizmetinden muaf tutulmalarına karşılık "bedel-i askeri" adı altında bir vergi alınmaya başlandı⁴¹³. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin asker sayısı ikiyüzbin dolaylarındaydı. Mevcut nüfuslarına göre her yıl gayrimüslimlerden 16.666 kişinin askere alınması gerekiyordu. Ancak nüfus sayımı yapılarak, gayrimüslimlerin gerçek nüfusları belirleninceye kadar bu miktardan dörtte bir oranında indirim yapılması kararlaştırılmış ve askerlik yükümlüsü sayısı 12.500 olarak belirlenmişti. Her askerlik yükümlüsü başına beşbin kuruşluk bir bedel öngörülmüştü. Buna göre bedel-i askeri olarak gayrimüslim nüfustan 62.500.000 kuruş toplanması gerekiyordu⁴¹⁴.

1861 yılında yayınlanan yönetmelik gereğince, verginin, eylül ayı yerine marttan itibaren dağıtılmasının yapıp toplanması kararlaştırıldı⁴¹⁵. Cizyede olduğu gibi, bedel-i askerinin dağıtım ve toplanmasında cemaatler ile taşra meclislerine görevler verildi⁴¹⁶.

Tanzimat'ın son yılında bedel-i askerinin ağırlığından duyulan rahatsızlığı azaltmak için mükelleflerin sayısını arttırma yoluna gidilerek, onbeş-yetmiş yaş grubundaki gayrimüslimlerin papazlar, ruhbanlar, yoksullar, sakatlar hariç olmak üzere bedel-i askeri ödeyecekleri hükme bağlandı⁴¹⁷.

⁴¹¹ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 135.

⁴¹² Shaw, a.g.e., s. 939.

⁴¹³ Bulutoğlu, a.g.e., s.2

⁴¹⁴ Güran, a.g.m., s. 222.

⁴¹⁵ Çadırcı, a.g.e., s. 347.

⁴¹⁶ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 135.

⁴¹⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 172.

1.4.3. Bedel-i Tarık

Yol vergisi yerinde kullanılır bir deyimdir⁴¹⁸. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında belli başlı yollar, devlet tarafından giderleri hazineden karşılanarak yapılırdı. Yerel yollarda mültezimler ve tımar sahipleri tarafından bölgede yaşayan çiftçilere zorla yaptırılırdı. Belirli köyler, özellikle Anadolu ve Rumeli'de Türkmen ve Yörükler'in yerleştikleri yerler, orduya yalnız yol ve köprü onaran insan sağlarlar, karşılığında da tüm vergilerden muaf tutulurdu. Ancak genişleme devri sona eripte hazine gelirleri kısıtlanınca, hazinede belli başlı yolların yapım ve onarımına ayıracak para kalmamış; tımar düzeninin bozulması da diğer yolları bakımsız bırakmıştı. Böylece ulaşım XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca büyük ölçüde aksamıştı.

1864 yılından itibaren başlayan eyalet reformları sırasında "Menafi Sandığı" kuruldu. Aşar üzerine Menafi Sandıkları payı olarak yüzde on zam yapılarak, yolların yapım ve bakımı bu kaynaktan sağlanmaya çalışıldı. 1869 yol yapım yasasına göre de 16 ile 60 yaşlar arasında olan ve kırsal alanda yaşayan her erkek bölgesindeki yol ve köprülerde yılda dört gün, yada beş yılda bir yirmi gün çalışmakla yükümlü tutuldu⁴¹⁹. Ancak din adamları, öğretmenler, yaşlılar, sakatlar ve kadınlar bu vergiden muaf tutulmuşlardı⁴²⁰.

Tanzimat döneminde şahsi bir mükellefiyet olarak kalmakla birlikte, daha sonraları nakdi bir bedel olarak da yerine getirilebilen bu yükümlülük, "tarik bedel-i nakdisi" haline dönüşmüştür. Yol yapım yükümlülüğü 1952 yılına kadar devam ederek, Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür⁴²¹.

1.5. Aşar ve Geçirdiği Aşamalar

Toprak ürünlerinden alınan aşar, en eski vergilerden olup, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar uygulanmıştı⁴²².

Tanzimat döneminde de aşar, devletin en önemli kaynağı olmaya devam etti. Ama mültezimlerin güçlerini ve gelirlerini sınırlama çabaları hala başarısız kalıyor, mültezimler hala topladıkları vergilerin hazineye verdiklerinden daha büyük bölümünü kendilerine alıkoyuyorlardı⁴²³.

Tanzimat'ın aşarla ilgili olarak getirdiği en büyük değişiklik oranıdır. Aşarın, Anadolu ve Rumeli'de bölgelere göre farklı oranlarda alınması, Tanzimatçı devlet

⁴¹⁸ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 409.

⁴¹⁹ Shaw, a.g.e., s. 136.

⁴²⁰ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 409.

⁴²¹ Şener, a.g.e., s. 119.

⁴²² Eldem, a.g.e., s.247.

⁴²³ Shaw, a.g.e., s. 938.

adamlarınca hoş karşılanmadı. Öşürün sözcük anlamı onda bir demektir. Daha yüksek oranlarda toplanmaması gerekirdi. Nitekim yüksek oranlardaki aşarın mültezimlerin zulümlerinin bir sonucu olduğu düşünüldü. Tanzimat-ı Hayriye'nin amacı, tüm halkın refahını sağlamak olduğu, aşarın eskisi gibi çeşitli oranlarda toplanmasında hiçbir eşitlik bulunmadığı için, Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde genel olarak aşarın sözcük anlamına uygun olarak onda bir oranında alınmasına karar verildi. Daha sonraki yıllarda bu tek oran, aşar oranı olarak kaldı. Ancak değişik isimlerle (menafi hisse-i iyanesi) gibi zamlarda yapıldı⁴²⁴.

Aşar mükelleflerinin en önemli yükümlülüklerinden biri aşarın nakli konusuydu. Köylünün aşar hasılatını, tarladan harman yerine, oradan da yakın ambarlara ücretsiz olarak, ambarlardan sabah gidilip, akşam dönülecek kadar uzaklıktaki pazar ve iskelelere, belirlenen uygun bir fiatla taşıma mecburiyeti vardı⁴²⁵.

Aşarın toplanma şekli belirli aşamalardan geçmişti. 1256 (1840-1841) yılından itibaren iltizam usulünün kaldırılmasıyla vergi gelirlerinin her bölgeye tayin edilmiş olan muhasıllar aracılığıyla, doğrudan doğruya devlet adına toplanması esas getirilmiş, bu yeni usule, emanet usulü denmişti⁴²⁶. Bu uygulama, öşür gelirlerinin düşmesine neden olduğundan 1258 (1842/1843) yılından itibaren yeniden iltizam sistemine dönülmüş ve aşar gelirleri de kazalar itibariyle 2 yıl süreyle iltizama verilmeye başlanmıştı⁴²⁷. Ancak kısa süreli iltizam sisteminin tarım kesimi üzerindeki yıkıcı etkileri dikkate alınarak öşür gelirlerinin daha uzun bir süreyle iltizamın mültezimlerce, çiftçilerin üretim çabalarının desteklenmesi açısından yararlı olacağı düşüncesiyle 1263 (1847/1848) yılından itibaren öşür gelirlerinin devlet görevlileriyle zengin kişilere teker teker ya da ortaklaşa olarak 5 yıl süreyle iltizama verilmesi kararlaştırılmıştı. İlk yılın iltizam bedeli olarak kaza ya da köylerin daha önceki üç yıldaki vergi bedelinin ortalaması esas alınarak arttırmaya başvurulmaksızın isteklilerine verilecek; ikinci yıl bu bedele %1, üçüncü, dördüncü ve beşinci yıllar ise sırasıyla %2,3 ve 4 zam yapılacaktı. Böylece beşinci yılda ilk yıl bedelinin %10'u oranında zam yapılmış olacaktı. Vergi bedelini zamanında ödemeyenlerin borçları faiziyle birlikte alınacaktı. Mültezimlerin çiftçiyi korumaları ve üretim çabalarını desteklemeleri için de çeşitli düzenlemeler getirilmişti.

Beş yıllık iltizam süresi 1269 (1853/1854) yılında sona erdi. Aynı yıl başlayan Kırım Savaşı askeri ihtiyaçları karşılamak için büyük miktarlarda hububata ihtiyaç doğurdu. Bu nedenle Kırım Savaşının sürdüğü 1269 (1853/1854) 1271 (1855/1856) yılları arasında bazı bölgelerin öşür gelirlerinin doğrudan devlet adına (emaneten) idaresi veya kısmen para kısmen ürün alınmak üzere iltizama verilmesi uygun görüldü.

⁴²⁴ Pakalın, a.g.e., c.I, s. 98.

⁴²⁵ Şener, a.g.e., s. 131.

⁴²⁶ Yücelen, a.g.e., s. 35.

⁴²⁷ Falay, a.g.e., s. 76.

Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra tekrar iltizam sistemine dönüldü ve devlet gelirlerinin ihale ve artırma yöntemleri hakkında 1855 yılında ayrıntılı bir nizamname hazırlandı. Bu nizamnameye göre zeytin aşarı iki, hububat öşürü ise bir veya iki senelik bir süre için iltizama verilecekti. Her kazanın öşür gelirleri önce kaza meclisinde köyler itibariyle daha sonra sancak meclisinde ve vilayet merkezinde kazalar itibariyle artırma usulü ile isteklilerine ihale olunacaktı. Aynı mültezim birden fazla sancağın ihalesini üzerine almayacaktı. Bu usulün önemli bir sakıncası, bir kazanın aşar gelirlerini bütünüyle üzerine alan mültezimin toplama alanını ikinci derecedeki bölgelere bölerek ikinci derece mültezimlere ve onların da üçüncü derece mültezimlere devretmesiyle bir mültezimler zincirinin doğmasına yol açmasıydı. Üreticiyle muhatap olan mültezimlerin kârlarını çoğaltmak için tahsil sırasında başvurdukları yolsuzluklar ve aşırı talepler yüzünden, üreticinin vergi yükü artarken; devletin eline geçen miktarlarla üreticinin ödediği vergi arasındaki fark yani vergi kaybı büyümüştü. Bu yöntem 1277 (1861-1862) yılına kadar sürmüştü⁴²⁸.

Çiftçiyi mültezimler elinden kurtarma çabası, devlete olan aşar borcunun sorumluluğunu, köylünün üzerine devredip mültezimleri aradan kaldırma düşüncesini doğurdu. 1277 (1861-1862) de çıkarılan nizamname gereğince, aşar gelirleri beş senelik olmak üzere çiftçi halkın üzerine ihale edilmeye başlanmıştı. Buna göre Müslüman köylerinde imam ve muhtarlar, Hristiyan köylerinde papaz ve muhtarlar ile halkın söz sahibi kişilerden oluşan bir "Taşır Meclisi" kurulacak; taşır ve aşar bedellerinin mal sandıklarına teslimi bu meclis aracılığıyla yapılacaktı. Bu uygulama Rumeli'de geçerli olacaktı. Anadolu vilayetlerinde ise aşar, önce köy köy kaza merkezinde, sonra sancaklarda iki aşamalı olarak mültezimlere açık artırma ile ihale edilecekti. Bu dönemde taşır meclislerinin, mültezimler gibi becerikli olmadıkları görüldü. Anadolu'daki köy köy ihale usulü de yürümedi. 1287 (1871/1872) yılından itibaren aşar idaresi gerek emanet usulüyle, gerek iltizamen olsun tamamiyle vilayetlere bırakıldı. 1871 yılında geniş bir talimat hazırlandı. Bu talimata göre, her kazanın aşarı merkez kazada köy köy taliplerine açık artırmayla ihale edilecek, iltizama verilmeyen yerlerde emaneten idare edilecekti. Aşar idaresinde bu son dönem 1295 (1879/1880) yılı sonuna kadar devam etti. Anlaşıldığı üzere Tanzimat dönemi boyunca aşar idaresi devamlı bir sorun olmuş, ne devletin, ne de halkın memnun kalabildiği bir usul gerçekleştirilememiştir.

Zaman zaman aşara bağlı olarak çeşitli gelirler oluşturulmuştu. Bunlar içersinde en önemlilerinden biri "menafî hisse-i ianesi" olarak bilinmekteydi. Vilayet usulüyle ilgili düzenlemeler sırasında, kaldırım, köprü, çeşme ve mektep gibi kamu harcamalarının finansmanı için kurulan Menafî Sandıklarının sermayesi, aşara %10 zam yapılarak karşılanmıştı. Aşar oranını %11'e çıkararak bu zammı, Tanzimat dönemi sonrasında "maarif hisse-i ianesi" izlemiştir.

Devlet arazilerinin boş kalması durumunda; devralan şahıstan ilgili arazinin bir buçuk öşürü tutarında bedel alınması veya 1290 (1874/1875) ve 1291 (1875/1876) mali

⁴²⁸ Güran, a.g.m., s. 223.

yıllarında bütçe açıklarını kapama düşünceleriyle öşüre 1/4 oranında yapılan zamlarda aşara bağlı gelirler olarak anılabilir.

Bununla birlikte 1858 tarihli Arazi Kanunnamesindeki “bedel-i öşür”, “icare-i zemin” veya “mukataa-i zemin” olarak isimlendirilen gelirler de, vakıf ve devlet arazilerinin üzerine, ilgililerce bina, oyun ve harman yerleri yapılarak tarımdan alıkonulmaları halinde alınacak bedelleri ifade etmekteydi. Çünkü devletin uğradığı aşar kaybı, bu yolla karşılanmaktaydı⁴²⁹.

1.6. Ağnam Resmi

II. Mahmut, Yeni Asakır-i Mansure-i Muhammediye birliklerini finanse etmek üzere, ağnam resmini onda bir oranıyla sınırlandırarak vergi reformlarına başlamıştı⁴³⁰. Tanzimat tüm ek vergileri kaldırıp yerlerine hayvan başına beş kuruşluk tek bir vergi koyarak bu alandaki reformu sürdürdü. Bununla birlikte bu ek verginin mübaşir denen devlet memurlarınca toplanması, onların masrafları içinde hayvan başına mübaşiriye adı altında yirmi para (yarım kuruş) ödenmesi ilkesi benimsendi⁴³¹.

1273 (1857/1858) yılında ondalık ağnamı uygulamasından vazgeçilerek, koyunların sağladığı hasılat üzerinden vergi alınması kararlaştırıldı⁴³². Tanzimat öncesinden beri alınan bu verginin saptanmasında ve oranlarında da bazı düzenlemeler yapılmış, bölgelere göre, koyunun değeri, sütünden, yavrusundan, yapağısından sağlanabilecek gelir göz önünde tutularak, idare meclislerince belirlenmiş, ona göre alınmaya başlanmıştı. Yıllık belirlenen bedelinin 9/10'unun vergi olarak alınması uygun görülmüştü. Buna göre Anadolu vilayetlerinin bir kısmında yıllık gelir 30 kuruş, bir kısmında 20 kuruş, bir kısmında 15 kuruş kabul edilmiş, vergi de böylece, koyun veya keçi başına 3 kuruşla 1,5 kuruş arasında saptanmıştı⁴³³. Ağnama 1872 yılında, vilayetlere göre değişen tutarda olmak üzere 20 ile 40 para (yarım kuruş ile bir kuruş) zam yapıldı⁴³⁴.

Ağnam kendisinden çok yakınılan ve adaletsiz bir vergi olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar uygulandı⁴³⁵.

⁴²⁹ Şener, *a.g.e.*, s. 139, vd.

⁴³⁰ Shaw, *a.g.e.*, s. 935.

⁴³¹ Eldem, *a.g.e.*, s. 249.

⁴³² Güran, *a.g.m.*, s. 223.

⁴³³ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 347.

⁴³⁴ Karamürsel, *a.g.e.*, s. 178.

⁴³⁵ Sevimay, *a.g.e.*, s. 68.

1.7. Canavar Resmi

Domuzlardan alınan bir vergiydi. 1274 (1858/1859) yılında devlet için iyi bir gelir kaynağı olacağı düşünülerek üç aylık yavrular istisna tutularak, domuz başına onar kuruş vergi alınmaya başlanmıştı. Bu hayvanlar senede birkaç kez yavruladıkları için mültezimler sayım ayı olan ağustostan sonra tekrar sayım yaparak fazla vergi alma yoluna gittiklerinden mükellefler yavruları kesmeye başlamıştı; bunun üzerine sayım ayı kasıma alınıp, istisna sınırı bir yaşına çıkarılmıştı⁴³⁶. 1862'den itibaren, domuz başına on kuruşluk resim ağır bulunarak üç kuruşa kadar indirilmişti⁴³⁷.

1.8. Gümrük Resimleri

Daha önce söz edildiği gibi Osmanlılar'da gümrük resimleri devlet hazinesi adına toplanan önemli bir gelir kaynağıydı. Hiçbir zaman tımar ve zeamet erbabına bırakılmamış, vakıflara terkedildiğine dair de bir kayda rastlanmamıştır. Eski dönemlerde özel gümrük memurları vasıtasıyla toplanması temel kuraldı. İltizam usulü ortaya çıktıktan sonra zaman zaman gümrüklerin de iltizama verildiği görülür. Ancak devlet hazinesine ait bir gelir kaynağı olma niteliği hiç değişmemiştir. Dahili ve harici gümrük resimleri olarak iki bölüme ayrılmaktaydı.

1.8.1. Dahili Gümrük Resimleri

1838 ticaret antlaşmalarıyla yabancı tüccarlar, dahili gümrük resimleri kapsamında çıkarıldığından Tanzimat'a girildiğinde bu vergilerin yükü Osmanlı tüccarı üzerindeydi. 1840 yılı sonlarında dahili gümrük tarifeleri düzenlenerek gümrük idarelerine gönderildiği bilinmekle birlikte, önemli bir değişiklik olmadığı, eski yapısını koruduğu anlaşılmaktaydı. Her gümrük idaresinde dayanıklılığa ve mal çeşitlerine göre farklılık gösteren oranlar, 1859 tarihli bir nizamnamede her yerde bütün mallar için %12 olarak tespit edilmiş; böylece dış ticaretten alınan ihracat resmiyle eşitlenmişti. Yabancı ülkelerle yapılan yeni ticaret anlaşmalarına uygun olarak 1866 yılında ise %8'e indirilmişti.

Dahili gümrükler yerli sanayi ve ticaretin gelişmesini engellediği için devamlı eleştirilmişti.

Tanzimat döneminin sonlarına gelindiğinde 1874 yılı martından itibaren keresteden başka, ülkedeki tüm kara gümrükleri kaldırılmış, fakat iskelelerde alınan dahili gümrük resimleri devam etmişti⁴³⁸.

⁴³⁶ Pakalın, a.g.e., c.III, s. 30.

⁴³⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 179.

⁴³⁸ Şener, a.g.e., s. 147, vd.

1.8.2. Harici Gümrük Resimleri

Harici gümrükler açısından Tanzimat'ın özelliği, bu konudaki düzenlemelerin 16 Ağustos 1838'de İngiltere ve daha sonra diğer Avrupa devletleriyle yapılan ticaret anlaşmalarına dayanmasıdır. Bu anlaşmalar gereğince, ithalat resmi eşyanın değeri üzerinden iskeleye gelişinde %3 ve satışında %2 olarak toplam %5; ihracat resmi ise iskeleye naklinde %9 ve yüklenmesi sırasında %3 olarak toplam %12 oranında belirlenen tarifeler çerçevesinde alınmaktaydı⁴³⁹.

29 Nisan 1861 tarihinde Fransa ile yapılan, daha sonra diğer Avrupa devletleriyle yenilenen ticaret anlaşmaları, Osmanlı gümrük resimleri açısından yeni hükümler içeriyordu. Bu anlaşmalara göre; ihraç gümrüğünün önce %12'den %8'e indirilmesi, daha sonra her yıl için %1 azaltılarak sekizinci yılın sonunda %1'de kalması; ithal gümrüğünün ise, %5'ten %8'e yükseltilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak satılmayarak geri götürülecek mallar, istendiği takdirde transit eşyası gibi kabul edilerek, transit vergisi kesilip kalan miktar tüccara iade edilecekti. Transit gümrüğüne de yeni bir uygulama getirildi. Osmanlı Devleti'nde başka ülkelere götürülmek üzere Osmanlı topraklarına ithal edilen eşyadan önceleri %3 oranında vergi alınırken, yeni anlaşmalar ile bu oranın önce %2'ye, sekizinci yılın sonunda %1'e indirilmesi kabul edildi⁴⁴⁰.

1.8.3. Gümrük Resimlerinin İdaresi

1840'lı yıllara kadar gümrük vergileri iltizam usulüyle alınmaktaydı. Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra gümrük örgütü kurularak, gümrük işlemlerinin yapılması, gümrüğe ilişkin vergi, resim ve harçların toplanması aylıklı devlet memurlarına bırakıldı. Gümrük örgütü, elde ettiği gelirlerden, aylıklar ile giderleri ödedikten sonra artı kalanı, taşrada bağlı oldukları mal sandığına, İstanbul'da da da hazineye ödemek zorundaydı.

Gümrük örgütünün kuruluşundan hemen sonra, 1842 yılında gümrük vergilerinin devlet memurları kanalıyla toplanması yönteminden vazgeçilerek yeniden iltizam usulüne dönüldü. Gümrük gelirleri yeniden, kâr ve zararları kendilerine ait olmak üzere, ihale yoluyla mültezimlere verildi. Mültezimlerin yolsuzluklarının ve neden oldukları aksaklıkların çoğalmaları, resmi gümrük örgütünün yeniden kurulmasını zorunlu kıldı⁴⁴¹.

1861'de Sadrazam Fuat Paşa'nın hazine gelirlerini artırma çabasının bir bölümü olarak Emtiya, Gümrük İdaresi, Rüsumat Emaneti olarak yeniden düzenlendi ve Maliye Nezareti'nin tamamen dışına çıkarıldı. Gümrük işlemlerinin yapılması ve vergilerin toplanması yeniden devlet memurlarına bırakıldı⁴⁴².

⁴³⁹ Güran, a.g.m., s. 224. Ticaret anlaşmaları için ayrıca Bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, (İstanbul: 1940), s. 290, vd.

⁴⁴⁰ Önsoy, a.g.e., s. 34, vd.

⁴⁴¹ Sevimay, a.g.e., s. 207.

⁴⁴² Shaw, a.g.e., s. 139. Ayrıca bkz. Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmanî 6*, (İstanbul: 1996), s. 1799.

1.9. İhtisap Resmi

İhtisap resmi, miktarca önemli bir yekün tutan devlet gelirlerindendi. Bu vergiyi toplamakla görevli kuruluşun başında, önce ihtisap ağası, ihtisap emini, daha sonraları ise ihtisap nazırı bulunuyordu. İhtisap resmi önceleri devlet hazinesi namına emanet olarak İhtisap Nezareti'ne bırakılmıştı⁴⁴³. Bu verginin Tanzimat öncesinde olduğu gibi, bu dönemde de genellikle Tanzimat'ın uygulandığı alanlarda olmak üzere zaman zaman iltizam yöntemiyle toplandığı anlaşılmaktaydı⁴⁴⁴.

Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta yapılan incelemelerden sonra 1854'de ilk defa İstanbul'da olmak üzere Avrupa belediyeleri tarzında bir teşkilatın oluşturulmasına karar verildi ve Şehremaneti ünvanı ile yeni bir makam ortaya çıktı⁴⁴⁵. Bu tarihten itibaren ihtisap gelirlerinin toplanması bu kuruluşa devredildi⁴⁴⁶.

1.10. Duhan Resmi

Osmanlı Devleti'nde tütün kullanımı 1605 tarihinden sonra başlamıştı. 1692 tarihinde tütün vergisi mukataat suretiyle idare edilmeye başlanmış, bu durum Tanzimat'ın ilanına kadar devam etmişti. Toprak ürünlerinin her çeşidi tımar usulünce öşre tabi olduğundan, Tanzimat'a kadar tütün öşri de tımar sahipleri tarafından alınmıştı⁴⁴⁷.

Tanzimat devrinde tütün tarımı da gelişme gösterdi. Tütün üreticilerinden Kırım Savaşı'na kadar dönüm başına bir düka altını arazi vergisi alındı. Savaştan sonra bu vergi kaldırılarak tütün türü ve kalitesine göre, ürüne okka başına 1,5-6 kuruşluk yeni bir vergi konuldu. tütün özel yetiştiriciler tarafından üretilmekteydi⁴⁴⁸.

1860'da tütün ithalatı tümüyle yasaklandı ve perakende tütün satışı devlet tekeli altına alındı. Ürünlerini pazara getiren tütün üreticilerinden ayrıca okka başına on iki kuruş mürûriyye alınmaya başlandı. Yabancı uyruklulara sigara, püro ve enfiye gibi işlenmiş tütün ithal etme hakkı tanınmıştı, ama yerli tütün üzerindeki mürûriyye resminin yanı sıra mal bedelinin % 75 oranında özel bir ithalat gümrük vergisi alınıyordu⁴⁴⁹.

Mürûriyye resminin çok ağır olması yerli tütün üretimini önemli ölçüde düşürünce, 1867'de bir değişiklik yapılarak bu vergi ürünün kalitesine ve satış fiyatına göre yeniden düzenlendi. Buna göre düşük kaliteli tütünden 6 kuruş, orta kaliteli tütünden bir kat ve iyi tütünden de 24 kuruş alınmasına, ödemenin nakden yapılması halinde de bazı indirimler

⁴⁴³ "İhtisap Resmi", M.L., c.VI, (İstanbul: 1988), s. 237.

⁴⁴⁴ Fahri Dalsar, "İhtisap", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, c.V, (İstanbul: 1950), s. 216.

⁴⁴⁵ "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi**, c.XI, (İstanbul: 1979), s. 736.

⁴⁴⁶ Pakalın, a.g.e., c. II, s. 43.

⁴⁴⁷ Karamürsel, a.g.e., s. 195.

⁴⁴⁸ Shaw, a.g.e., s. 946.

⁴⁴⁹ **Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi**, s. 39.

yapılmasına karar verildi. İstanbul'a gönderilen tütün normal mürûriyye resminden muaf tutuluyor, ancak başkentte daha büyük satış ve kar fırsatları bulunduğu gerekçesiyle kente girerken daha ağır bir vergi uygulanıyordu. 1873'de yürürlüğe konan bir tütün kanunu ile çiftçilere resmi izin almaksızın, içme tütünü yetiştirme hakkı tanındı, ancak tütün fabrikalarını ve pazarlarını denetleyecek ve kalite farkı gözetmeksizin ürünün okkasından 3 kuruş mürûriyye resmi alacak bir memur örgütü de kurdu.

1875 yılında çıkarılan bir nizamname, rüsumat idarelerinden alınacak izinle, tütün ve sigara fabrikaları kurulabileceğini ve bu fabrikaların işleyecekleri tütünün çeşidine göre 30, 20, 15 ve 10 kuruş sarfiyet resmi ödeyeceklerini belirterek, tütünden alınan çeşitli resimlere bir yenisi eklenmişti⁴⁵⁰.

Tüm bu resimler dışında, dükkanlarda veya dükkanı bulunmadığı halde gezici olarak kıyılmış tütün, tömbeki, yerli ve yabancı malı enfiye, sigara ve ağız tütünü satanlardan 1278 (1862) yılı haziranından itibaren beviye resmi alınmaya başlanmıştı. Bu resim, ticaretini yaptıkları dükkanların takdir olunan yıllık kiralarının % 30'u, seyyar satıcılardan ise maktu olarak 100 kuruş olarak alınmış ve yabancıalarda tabi tutulmuştu. Daha sonra bu beviye resmi, ticaretin yapıldığı yerleşim birimleri üçe ayrılarak maktu bir tutar olarak tespit edilmişti⁴⁵¹.

Tütünden çeşitli adlar altında alınan vergi ve resimlerin hepsi, rüsumat idareleri tarafından alınmış ve bütçelerde de "duhan" olarak hepsi tek bir kalem olarak gösterilmiştir. Tütünün ülke ekonomisi içerisindeki önemi nedeniyle, tütün tekeli oluşmuş, Tanzimat dönemi sonrasında Reji ve Düyun-ı Umumiye İdareleri dolayısıyla da çok söz edilen bir konu olmuştur⁴⁵².

1.11. Müskirat Resmi

Alkollü içkiler İslam dinince yasaklanmış olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında resmen içki vergisi yoktu. Ama iltizam ve tımar sahiplerinin şaraplık üzüm yetiştiricilerinden üzümler olgunlaşır sıkıldıktan sonra sire (şıra) resmi adı altında vergi toplamaları gelenekleşmişti⁴⁵³.

XVII. yüzyıldan itibaren gayrimüslim halka resmi bir alkollü içkiler vergisi, müskirat resmi getirilerek ilk kez resmen alkollü içki içme hakkı tanındı. Ancak dini kişiler devletin şarap tüketiminden aşırı yararlandığından şikayete başladıklarında bu vergi kaldırıldı ve Müslüman olmayanlardan alınan cizye arttırıldı. XVIII. yüzyılda, nakledilen üzüm ve şaraba çeşitli resimler uygulandığı gibi pazarlarda satılan tüm şarap ve ispirotolu

⁴⁵⁰ Shaw, a.g.e., s. 946.

⁴⁵¹ "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Tekeli ve Tütün Reji Şirketi", **Ekonomi Ansiklopedisi**, c. III, (İstanbul, 1984), s. 1048.

⁴⁵² Şener, a.g.e., s. 162.

⁴⁵³ Karamürsel, a.g.e., s. 196.

içkilere yeni bir zecriye resmi getirildi.

Zecriye resmi, 1840 yılı martından itibaren muhasıllar aracılığıyla toplanmış, sonra Zecriye Gümrüğü Emaneti kurulmuş ve daha sonra ise gümrükler ve bazı idareler Rüsümat Emaneti olarak birleştirilirken Zecriye Nezareti meydana gelmişti⁴⁵⁴.

1859 tarihinde çıkarılan bir nizamname ile, memleket dahilinde imal veya hariçten ithal olunan rakı, şarap, şampanya ve benzeri müşkirattan zecriyye, reftiyye, amediyye gibi çeşitli adlarla alınmakta olan çeşitli resimler birleştirilerek bunların yerine % 20 oranında rüsüm-ı müçtemia adı altında bir vergi alınmasına karar verildi. Bu verginin ömrü kısa sürmüş ve 1861 yılında çıkarılan bir nizamname ile kaldırılıp, yerine "resm-i miri" adıyla yeni bir vergi konmuştu⁴⁵⁵. Rüsüm-ı müçtemia'nın oranı % 20 iken, resm-i miri ile müşkirat imalinden alınan vergi oranı % 10'a indirildi. Buna ek olarak İstanbul ve çevresinde şişede ya da açık olarak şarap ve alkollü içki satan yerler, dükkan kiralarının % 15'i oranında bir ücretle ruhsatname almak zorundaydılar⁴⁵⁶.

1867 yılında çıkarılan başka bir nizamname, İstanbul ve taşradaki içki satışlarını ve vergileme ilkelerini önceki iki nizamnameden pek farklı olmaksızın yeniden düzenlendi. Aradaki en önemli farklar, resm-i ruhsatiye yerine resm-i beviye ifadesinin kullanılması ve bu yeni resmin oranının, işyeri kirasının % 25'i olarak belirlenmesiydi⁴⁵⁷.

1.12. Saydiye Resmi

Tanzimat'tan önce kara avlarının vergilerini tımar ve zeamet sahipleri alırdı. Eski kanunlar gereğince kasım ayı avlanma mevsimi kabul edilmişti. O günden itibaren tımar arazisi içinde avlanan vaşak, zerdeva, tilki, sansar, kurt, çakal, ayı postlarından değerinin onda birine denk vergi alınırdı. Deniz avları genellikle mukataa şeklinde mültezimlere ihale olunur, avlanan balık, sülük, kuş ve deniz hayvanlarının satış değerlerinden beşte bir derecesinde vergi alınırdı⁴⁵⁸.

Tanzimat'ın ilanından sonra bütün bu vergilerin muhasıllar kanalıyla emaneten idare edilmesi kararlaştırıldı. Saydiye resmi hakkında, derli toplu bir hukuki metne rastlamak mümkün değildi. Örneğin bir nizamnamede avlanılan balıktan beşte bir resim alınacağı ifade edilirken, 1860 tarihli nizamnamede balık saydiyesinin iki yıllık olarak iltizama verildiği anlatılmakta, 1871 tarihli başka bir nizamnamede ise midye ve istiridye avı ele alınmaktaydı. Bununla birlikte, başta su avı olmak üzere, saydiye resmini genişçe düzenleyen nizamnameler Tanzimat dönemi sonrasında çıkarılmıştı⁴⁵⁹.

⁴⁵⁴ Shaw, a.g.e., s. 943 vd.

⁴⁵⁵ Pakalın, a.g.e., c. III, s. 64.

⁴⁵⁶ Shaw, a.g.e., s. 140.

⁴⁵⁷ Şener, a.g.e., s. 165.

⁴⁵⁸ Karamürsel, a.g.e., s. 196.

⁴⁵⁹ Pakalın, a.g.e., c. III, s. 64.

1.13. Damga Resmi ve Harçlar

1.13.1. Damga Resmi

Damga vergisi Osmanlı İmparatorluğu'nda hazineye önemli katkısı olan eski bir vergi türüdür. Tekstil ve benzeri diğer ticaret mallarının kalite ve niteliğini belirleyen, aynı zamanda kaçak satışı önleyen damgalama işlemi, önceleri muhtesipler⁴⁶⁰ tarafından yürütülürken, İhtisap Nezareti ve nazırlıklarının oluşturulması üzerine bu iş buraya devredilmiş ve Tanzimat'a kadar titizlikle uygulanmıştı. Tanzimat'tan sonra, verginin kapsamı genişletilmiş, bütün resmi yazışmalarda kullanılacak kağıtların soğuk damgalı veya pullu olması zorunluluğu getirilmişti⁴⁶¹.

22 Mayıs 1845'de hazine adına bir dizi damgalı resmi kağıt bastırılarak, şer'i mahkemeler dışında, bütün işlemlerde değişik değerdeki bu kağıtların kullanılması zorunluluğu getirilmişti. "Damgalı varaka-i sahiha" denilen bu kağıtlar ikiye ayrılmıştı. Birinci kısmı nispi, ikinci kısmı maktu idi. Nisbiye tabi tutulan evrakın sayısı 62 tane idi ve her birinin değeri 20 para ile 150 kuruş arasında değişiyordu. Maktu kısım ise 30 paradan 3 kuruşa kadar dört çeşide ayrılmıştı⁴⁶².

1845 yılı eylülünden itibaren her tarafta kullanıma başlanan damgalı resmi kağıtlar yalnızca vergi muhassıllarından alınabiliyor, üzerlerinde yazılı değerden başka bir ücret talep edilmiyordu. Ama hem bu vergi tahsildarlarının, hem de gereken değerde damgalı evrakın yetersizliği, resmi ve ticari işlemleri öylesine kısıtladı ki sonuçta 1852'de bu tür evrakın tüccar eliyle satılmasına ve satıcıların her belge karşılığında evrak üzerindeki damga bedelinin kırkta biri kadar ücret almasına izin verildi. Bu sistem öylesine başarılı işledi ve Osmanlı ticaret sisteminin gelişmesiyle hazineye öyle büyük bir gelir kaynağı oldu ki, bu vergiyi devlet gelirlerinin en önemli kaynağı haline getirmek üzere yeniden düzenleyip genişleten 1861 tarihli Resm-i Damga Nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamname ile mahkeme ilamlarının muafiyeti kaldırılarak damgalı belge kullanılmasını gerektiren işlemler, ayrı damga resmi oranları uygulanan dört katagoriye ayrıldı:

1. Kredi, ticari işlem ve firma kuruluşlarıyla ilgili kontrat ve makbuzlarla mahkeme ve idari makamlara sunulan belgeler.
2. Devlet dairelerine veya memurlara sunulan, kontrat, makbuz ve diğer belgeler,
3. Şeriat mahkemelerinin çıkardığı belgeler,
4. Yasama, yürütme ve yargı organlarının, ticaret mahkemeleri ve devlet dairelerinin yayınladıkları belgeler⁴⁶³.

⁴⁶⁰ Muhtesib, (Eskiden) belediye işlerine bakan memur, belediye memuru. Develioğlu, a.g.e., s. 807.

⁴⁶¹ Çadırcı, a.g.e., s. 347.

⁴⁶² Pakalın, a.g.e., c. I, s. 391.

⁴⁶³ Shaw, a.g.e., s. 940 vd.

Yirmi paradan başlayarak her bin kuruştan bir kuruş hesabıyla artan oranda iki milyon beşyüz bin kuruşa kadar olmak üzere Nizamiye Mahkemeleri için kırksekiz ve ikiyüzelli bin kuruşa kadar olmak üzere Şer'i Mahkemeler için ise yirmisekiz çeşit "varaka-i sahiha" (geçerli resmi kağıt) hazırlandı. Şirketler, hisse senetleri, poliçe gibi ticaret dökümanı hazırlanmadan ve hazırlandıktan sonra üzerindeki paraya göre damga idaresine götürülüp vergisinin ödenmesi ve damgalanması gerekiyordu.

Bu nizamnamenin öngördüğü düzenleme ve uygulamayı gerçekleştirmek üzere, Maliye Hazinesi'nde "Evrak-ı Sahiha Müdüriyeti" (Damga Müdüriyeti) oluşturuldu. Bir muhasebe kalemi, veznedar, damgahane memuru ile birlikte hükümet merkezinde bu iş yürütülecekti. Ayrıca bir kağıt fabrikası inşasına başlanmıştı. Bayilere yüzde on kâr verilerek her yerde kağıtların kolaylıkla bulunması için gerekli önlemler alınmaya başlanmıştı. Bu düzenleme onbir yıl yürürlükte kalmıştı. 2 Aralık 1873'te yeni bir düzenlemeye gidilmiş, "Rüsumat Emaneti" Maliye Bakanlığı dışında organize edilerek, vergilerin toplanması buraya bırakılmıştı. Oldukça ayrıntılı bir tarife hazırlanarak bütün resmi belgelerden alınacak damga vergisi ayrı ayrı belirlenmiş, diğer vergilerin saptanıp alınmasında da yenilikler yapılmıştı. Kıymetli resmi kağıdın yanısıra "damga pulu" kullanılmaya başlanmıştı⁴⁶⁴.

1.13.2. Harçlar

1.13.2.1. Mahkeme Harçları

Tanzimat'tan önce bir kısmı, "harc-ı ilam", "mübaşiriye", "tahsildariye", "kalemiye" gibi çeşitli adlar alan ve örfi vergiler içerisinde yer alan; diğer bir kısmı ise, Şer'i Mahkemelerde kadıların verdikleri belge ve kararlardan değişik isimlerde alınan harçlar mevcuttu. Tanzimat'tan sonra birinci kısma giren harçlar örfi vergilerle beraber kaldırılırken, ikinciler yavaş yavaş yeni esaslara bağlanmış ve kurulan yeni mahkemelerle beraber değişikliklere uğramıştır.

Tanzimat döneminde, Şer'iyye Mahkemelerinin baktığı davalar gittikçe azaltılarak, bir kısmı sonradan kurulan Nizamiye Mahkemeleri, Ticaret Mahkemeleri ve İdare Mahkemelerine devredilmiş, alınan harçlarda mahkeme türlerine göre ayrı ayrı düzenlenmişti. Mahkeme harçlarını bu ayırımı esas alarak inceleyebiliriz.

a) Şer'iyye Mahkemesi Harçları

Osmanlı Devleti'nde şeriat hükümlerine uygun olarak her türlü davaya bakmakla görevli mahkemelere Şer'iyye Mahkemeleri denirdi. Mahkemelerin başında bulunan kişiye kadı, hakim ya da naip adı verilirdi. Osmanlılar'da Nizamiye Mahkemeleri kuruluncaya kadar tüm yargı yetkisi, Şer'iyye Mahkemeleri tarafından kullanılmıştı⁴⁶⁵.

⁴⁶⁴ Çadircı, a.g.e., s. 348.

⁴⁶⁵ "Mahkeme": B.L., c. 15, s. 7668.

Tanzimat döneminde de Şeriat Mahkemelerinde uygulanan mahkeme harçlarının alınmasına devam edildi. Bu mahkemelerde görev yapan kadılarla, diğer yardımcı personele artık devletçe ücret ödendiğinden, toplanan harçların tümüyle hazineye devredilmesi gerekiyordu. Ancak yine de bu mahkemeler topladıkları harçların en az yarısını kendilerine alıyordular⁴⁶⁶.

Tanzimattan sonra Şer'iyeye Mahkemeleri ile ilgili olarak ilk kez 1855 yılında üç nizamname çıkarılmıştı. Bu nizamnamelere göre fazla harç alanların cezalandırılacağı belirtilmiş ise de kadılar ve naipler tarafından fazla resim ve harç alındığından, ilgilileri devamlı uyarmak gerekmişti. Bununla birlikte bütün vesikalar ve şer'i senetler düzenlenirken, arkasına, alınacak harcın miktarı naip tarafından yazılarak kazalarda "Deavi" (Dava) Meclisine, sancaklarda ise "Temyiz-i Hukuk" Meclisine gönderilirdi⁴⁶⁷. Harç bu meclislerde alınarak belgenin arkasına harcı alınmıştır diye yazılıp, ilgiliye birde makbuz verilirdi. Harç ödendikten sonra ilgili şahıs tekrar mahkemeye dönerek, belgesini mühürlenip sicile kaydettirirdi. Makbuzların her ay özeti çıkarılarak bir deftere kaydedilip, Meclis-i İdare'de tasdik ettirilip, sonra aylık hasılatın % 20'si mahkeme katiplerine ve mübaşirlere taksim edilip, kalanı defterleriyle beraber mal sandığına teslim edilirdi⁴⁶⁸.

b) Nizamiye Mahkemeleri Harçları

1864 yılından itibaren vilayet teşkilatında yapılan yenilikler sırasında Şer'iyeye Mahkemeleri dışında, ayrıca, laik nitelikli Nizamiye Mahkemeleri kuruldu⁴⁶⁹. Nizamiye Mahkemesi harçları ilgili davaların değerlerine göre değişiyor, ceza davalarından mahkum olanlardan da, mahkeme ilamı için harç alınıyordu; bu harçları ödemeyenlerin mahkumiyet süreleri uzatılıyordu⁴⁷⁰.

Şer'iyeye Mahkemelerinde olduğu gibi, harçlar burada da nispi veya maktu tutarlar olarak tespit edilmişti. Bu harçların toplanma şekli de Şer'iyeye Mahkemesindekilere benzemektedir. İlgili, harcı ödedikten sonra, kendisine verilen makbuzunu, kazalarda, kaymakama, sancaklarda mutasarrıfa götürerek, belgesini oradan alırdı. Temyiz-i Hukuk ve Deavi Meclislerinde, bir ayda ne kadar harç alınmışsa defterine kaydedilip, Meclis-i İdarede onaylatılır, defteriyle beraber mal sandığına teslim edilirdi⁴⁷¹.

⁴⁶⁶ Shaw, a.g.e., s. 941.

⁴⁶⁷ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra yargı örgütünde yeni düzenlemeler yapıldı. 1864 yılında çıkarılan "Vilayet Nizamnamesi" ile her kazada, Ticaret Mahkemesinden başka "Meclis-i Deavi", her sancak merkezinde "Meclis-i Temiz", her vilayet mahkemesinde de bir "Divan-ı Temiz" kuruldu. Bu ve konsolosluk mahkemelerinin işleri dışında kalan hukuk ve ceza davalarına bakardı. "Nizamiye", B.L., c. 17, s. 8688.

⁴⁶⁸ Şener, a.g.e., s. 172.

⁴⁶⁹ B.L., c. 17, s. 8688.

⁴⁷⁰ Shaw, a.g.e., s. 941.

⁴⁷¹ Şener, a.g.e., s. 173.

c) Ticaret Mahkemesi Harçları

Tanzimat'ın ilk yılında, Ticaret Nezareti kurulduğunda, Hayriye ve Avrupa tüccarlarının birbiriyle ve diğer yabancı tüccarlarla aralarında meydana gelen davaların mahkemesi için haftada bir gün toplanacak bir Ticaret Meclisi oluşturulmuştu. Ancak asıl Ticaret Mahkemelerinin kurulması 1860 yılına rastlamaktaydı.

Gerek kara, gerekse deniz ticareti dolayısıyla ortaya çıkan davalarda alınacak harçlar, bu konuda çıkarılan bir nizamnameye ekli tarifelerde düzenlenmişti. Ticaret Mahkemelerinde, Osmanlı tebası tüccarlardan % 2 ilam harcı alındığı halde, yabancı tüccarlardan % 1 alınması tartışmalara neden olurdu. Yabancı tüccarlardan alınan harçlar artırılmadığından, yerli tüccarlardan alınan harçların azaltılması gündeme gelir; ancak Ticaret Mahkemelerinin masraflarının çok küçük bir kısmı (yaklaşık % 4 kadar) hazinece karşılanırken, mahkeme hasılatının asıl finansman kaynağı oluşu yerli tüccarlardan alınan % 2 ilam harcının azaltılmasını mümkün kılmazdı.

d) İdare Mahkemeleri Harçları

Şahıslar arasında çıkan davaların görüşüldüğü Nizamiye Mahkemelerinde harç alınırken, hükümetle şahıslar arasında çıkan ve Meclis-i İdarede görüşülen davalarda harç alınmaması anlamlı bulunmadığından, gerek Meclis-i İdarede, gerekse Divan-ı Muhakemat veya Şura-yı Devlette karara bağlanan davalarda da ilgililerden % 2 harç alınması, 1869 yılına ait bir sayımla karara bağlandı⁴⁷².

1.13.2.2. Nüfus ve Mürur Harçları

Nüfus harçları, Osmanlı halkından doğum ve nikah gibi olaylarda alınan resimlerle, tabiiyet belgesi sayılan "Tezakir-i Osmaniye" bedelleridir. Mürur harçları ise, Osmanlı ülkesinde seyahat edecek kişilerin bulundurulması gereken "Mürur Tezkeresi" için alınan bedellerdir⁴⁷³.

Osmanlı Devleti'nde doğum ve ölüm kayıtlarını Şer'iat Mahkemeleri kadıları tutar, bu kayıtlar için de belirli bir harç alırlardı. Periyodik olarak yapılan sayımlarda ve kadastrо çalışmalarında ise sayım memurları, sayım yaptıkları hanelerden insan başına belirli bir harç alırlardı. II.Mahmut'un hükümdarlığının son yıllarından itibaren gelişmeye başlayan nüfus sayım çalışmalarıyla birlikte her sayılandan belirli bir harç alınmasına ve karşılığında nüfus tezkeresi verilmesine başlandı; hangi nedenle olursa olsun devlet memurlarıyla işi olan halkın mutlaka nüfus tezkeresini göstermesi gerekiyordu. Bununla birlikte, sayımlar ve harçlar başlangıçta yalnızca aile reisi erkek nüfusu kapsıyordu; zorunlu asker hizmeti ve vergi yükümlüleri onlardı. Bu yüzden de sayım gelirleri sınırlıydı.

⁴⁷² Şener, a.g.e., s. 173, vd.

⁴⁷³ Pakalın, a.g.e., c. II, s. 583, vd.

1860'da Tahrir-i Emlak İdaresi'nin, hazine bünyesinde kurulmasıyla genç-yaşlı, kadın-erkek herkesin sayılmasına ve bütün doğum ve ölümlerin kaydına başlandı. Ayrıca nüfusu gizleyenlere üç sene pranga cezası verileceği, nüfus tezkeresi bulunmayanların mahkemelerde davalarına bakılmayacağı ve kendisine yol tezkeresi de verilmeyeceği hükme bağlandı. Böylece sayım harçları büyük bir artış gösterdi. Liva ve kazalarda sayım sonuçlarını derleyip kayıtları tutacak sayım sonuçlarını merkeze iletecek nüfus memurlukları kuruldu⁴⁷⁴.

1.13.2.3. Kontrato Harçları

Nüfus ve mürur işleri belli bir düzene konulmaya çalışılırken, şehirlerde taşradan gelen başıboş insanların yol açacağı asayiş sorunları da dikkate alınarak, kira işlemleri belli kurallara bağlandı. Çıkarılan bir nizamnamede, İstanbul ve eyaletlerde bütün emlak, yani dükkan, mağaza, çiftlik, bağ ve bahçelerin kira sözleşmelerinin, devletçe basılacak "kontrato senetleri" üzerine yazılacağı ve varaka-ı sahiha bedeli (senet kağıdı) hariç, bu kontrato senetlerinden kuruşta bir para harç alınacağı ifade edilmekteydi. Harcı emlak sahibi ödemekteydi.

1867 yılında çıkarılan başka bir nizamnamede ise, konu daha ayrıntılarıyla düzenlendi; alınacak harç miktarı % 1 ve % 2,5 olarak değiştirilirken, yazımı tamamlanarak, yeni vergilerin uygulandığı yerlerde kontrato harcının alınmayacağı belirtildi. Gerçekten yazım gereğince emlak ve temettü vergilerinin yürürlüğe girdiği yerlerde bu harç kaldırıldı⁴⁷⁵.

1.13.2.4. Tapu Harçları

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün topraklar yasal olarak devlete aitti. Özel mülkiyet yoktu, tımar ve iltizam sahipleri ise yalnızca vergi toplamak amacıyla geçici sahiplerdi. Çiftçilerin mülkiyet hakları, çiftçilikleriyle sınırlıydı; toprağı işledikleri sürece, devleti temsil eden kişinin verdiği tezkereye dayanarak, belirli bir bedel karşılığında devam ederlerdi. Bu hakkın çiftçiler arasında ve mirasçılara devri, ancak belirli bir bedel karşılığında devleti temsil edenin kişinin izniyle olabilirdi. Eğer toprak çiftçilerce işlenmez ise, tımar veya iltizam sahibi, yine bedel karşılığında, bu işlenmeyen toprakları başka çiftçilere verebilirdi. Bu işlemler için belirlenen bedeller genellikle toprağın mülkiyet bedeli olacak kadar yüksekti.

İltizam ve tımar sisteminin sınırlandırılması ve kaldırılmasıyla, Tahrir-i Emlak İdaresi'nin yürüttüğü kadastro çalışmaları sırasında, mülkiyet hakları tespit edildi⁴⁷⁶.

⁴⁷⁴ Shaw, a.g.e., s. 941, vd.

⁴⁷⁵ Şener, a.g.e., s. 176.

⁴⁷⁶ Shaw, a.g.e., s. 943.

1858 tarihinde Arazi Kanunnamesi yürürlüğe girdi. Ertesi yılda Tapu Nizamnamesi çıkarıldı⁴⁷⁷. Yapılan düzenlemelerle mülk sahiplerine tapu idareleri tarafından resmi bir belge olarak tapu evrakı verildi. Ayrıca her mülk sahibinden kaydiye, harç ve rüsum vergileri alınarak “Defter-i Hakani”ye⁴⁷⁸ kaydedildi. Bu vergiler XIX. yüzyıl boyunca hazineye önemli bir gelir kaynağı oldu⁴⁷⁹.

1.14. Rüsum-ı Müteferrika

Ayrı ayrı ele alıp incelenenler dışında, bütçelerde “Rüsum-ı Müteferrika” veya “Rüsum-ı Mütenevvia” adı altında, zaman zaman önemli miktarlara ulaşan bir gelir kalemine daha rastlanmaktaydı. Rüsum-ı Müteferrika adı altında toplanan resimler çok çeşitliydi. Bu vergiler hiçbir hukuki dayanağı bulunmaksızın geleneğe dayanılarak toplanmaktaydı. Tanzimat’ın uygulanmadığı müstesna bölgelerde özel nitelikli değişik vergiler bulunmaktaydı. Bu bölgelerden Suriye, Halep, Bağdat, Musul, Basra, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz, Yemen ve Adana vilayetleriyle, Kudus-i Şerif ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflıkları, Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra da eski vergi düzenlerini sürdürmüşler, eskiden ödedikleri vergileri vermeye devam etmişlerdi. Ancak bunlarda Tanzimat’ın uygulandığı alan içerisine alındıkça genel vergi düzenine uydurulmaya çalışılmıştır⁴⁸⁰.

2. VERGİ MUAFIYETLERİ

2.1. Bölgesel Muafiyetler

Vergi muafiyetleri açısından konumuzu ilgilendiren bölgeler; Tanzimat reformlarının uygulanmadığı, eski vergi düzenlerini koruyan müstesna bölgelerdi. Tanzimat reformlarının uygulandığı yerlerde yürürlüğe konan birçok vergi buralarda tahsil edilemez, ancak kaldırılan çeşitli vergiler ise devam ederdi. Örneğin, Tanzimat’la öşür oranı % 10 olarak tespit edildiği halde, müstesna bölgelerde eski oranlar devam etmişti.

Vergi ayrıcalığı açısından İstanbul’un özel bir konumu vardı. Gerek ancemaatin vergi, gerekse tahrir gereğince alınan emlak ve temettü vergilerinden İstanbul muaf tutulmuştu. “Aşar”, “ağnam” ve “canavar resimleri”de İstanbul’da uygulanmamıştı. Ancak 1876 tarihli Kanun-i Esasi’nin ilanı ile bu şehrin vergi muafiyetinde uygun değişiklikler yapılmıştı.

Mekke ve Medine’nin bulunduğu Hicaz bölgesi halkından da çeşitli vergiler alınmaz, üstelik buralara hazineden yardımda bulunulurdu. Örneğin “bedel-i askeri”,

⁴⁷⁷ Hüsamettin Haydar Çamer, “Harç”, İ.T.A., c. V, s. 98.

⁴⁷⁸ Defter-i Hakani: Devletin mal, mülk ve arazi işleriyle uğraşan dairesi Tapu ve Kadastro, Devellioğlu, a.g.e., s. 204.

⁴⁷⁹ “Tapu”: Türkiye Ansiklopedisi, c.V, Ankara, 1957, s. 267.

⁴⁸⁰ Şener, a.g.e., s. 178.

“aşar”, “ağnam” vergileri, ancemaatin vergi, emlak ve temettü vergileri buralardan alınmamıştı.

Bunun yanında, bazı yerleşim birimlerinde dahili gümrük vergileri uygulanmakta iken, bazılarında uygulanmayışı bir muafiyet olarak değerlendirilebilir.

2.2. Dini Muafiyetler

Tanzimat sonrası getirilen ancemaatin vergiyi, kaldırılan örfi vergilerden muaf olanların da ödeyeceği belirtildi. Bazı müftüler, hatipler, imamlar öteden beri vergilerden muaf tutulduklarından, emlak ve gelirlerini gerektiği gibi yazdırmayarak, vergi vermeme yoluna sapabilecekleri, ellerindeki beratlarla artık güvenilmeyeceği, eğer kurallara uymazlarsa ceza kanununa göre cezalandırılacakları bildirildi. Ancak kısa bir süre sonra bu hüküm yumuşatılarak; imamlar ve hatipler halkın ileri gelenleri olduklarından ve çoğunlukla görevlerini ücret almaksızın yerine getirdiklerinden dolayı bunlar tarafından başvuru olduğu takdirde muafiyet isteklerinin kabul edileceği ifade edildi.

Dini nitelikli vergi ayrıcalıklarına bazı düzenlemelerde de rastlanmaktaydı. Örneğin, 1845 yılında ilk kez damga resmi uygulandığında, şer’i vergiler kapsam dışı tutulmuştu. Ancak bu tip ayrıcalıklar, İslam dinine mensup olanlara ait değildi. Özellikle cizyeden Yahudi ve Hıristiyan din adamları muafı.

2.3. Vakıf Muafiyetleri

Özellikle aşarla ilgili en önemli muafiyet, vakıf muafiyetidir. Osmanlı Devleti’nde beş kısma ayrılan araziden biri de “arazi-i mefkufe” denilen vakıf arazisiydi. Vakıflar bir temlik (mülk olarak verme) sonucu meydana geldikleri için, vakıf haline getirilen arazi, vakıf hükmünü kazanmadan önceki niteliğine göre ikiye ayrılırdı. Birincisine “sahih vakıflar” denirdi ki, mülk arazisinin rakabesi (kuru mülkiyeti), hem de tasarruf hakkı vakfa ait olurdu. İkincisi ise “sahih olmayan vakıflar”dı ki, padişahın veya padişah izniyle diğer kimselerin miri araziye mülkleştirerek vakfetmeleriyle oluşurdu. Vakıf sonucu miri arazinin rakabesi yine devlette kalır, geriye aşar gibi menfaatleriyle tasarruf hakları kalırdı.

Tanzimat sonrası yapılan ilk düzenlemelerden birinde tekke ve zaviyelerden ancemaatin vergi ve aşar alınmayacağı belirtildi. Ancemaatin vergi aslında şahıslardan alınan bir vergi olduğundan dolayı, tekke ve zaviyelerin mükellef olması mümkün değildi. Ancak muafiyet bu tekke ve zaviyelerde bulunan şeyhler, zaviyedarlar ve mütevelliler içindi. Bununla beraber anılan şahısların buldukları tekke ve zaviyeler dışında, kendilerine ait bina ve arazileri bulunursa muafiyetten yararlanamayacaklardı.

Bir talimatta vakıf köyleri ve tarlaları üçe ayrılıyordu. Birincisi, aşar gelirleri devlet tarafından idare edilip, karşılığında vakfa her yıl maktu bir bedel verilenlerdir ki, bunlara “dahil-i defter” denir. İkincisi, miri aşarıyla beraber iltizama verilip, masrafları

düşürülerek net hasılatı vakfa verilen ve “haric-i defter” diye adlandırılanlardı. Üçüncüsü ise, devlet tarafından asla müdahale olunmayıp, müteveli ve zaviyedarlar tarafından idare olunan “müstesna vakıflar”dı. Bu talimatla müstesna olanları hariç, diğer vakıfların aşarı belli esaslar dairesinde maktu bir bedele bağlandı. Maliye Nezareti’ne ait bir tahriratta da, müstesna vakıflara ait aşarın eskisi gibi idare edileceği vurgulandı.

2.4. Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Amaçlı Muafiyetler

Tanzimatçı devlet adamları, zirai ve sınai üretimi artırabilmek için çeşitli vergiler bünyesinde zaman zaman ekonomik nitelikli istisnalar yerleştirmeyi de unutmamışlardı. Bunlar arasında boz ve boş yerleri yeniden açıp ekmek isteyenlere, açtıkları yerlerin 1 yıl, açtıkları yer taşlık ise 2 yıl; yeniden yetiştirilen zeytinliklerden, ürün verir duruma gelmelerinden itibaren 3 yıl, boz ve kıraç yerleri açıp pamuk ziraatı yapanlardan 5 yıl, yeniden yetiştirilen dutluklardan 3 yıl aşar alınmayacağı ifade eden düzenlemeler sayılabilir.

Aşar dışında ekonomik amaçlı başka teşviklere daha rastlanır. Sanayicilerin ihtisap resminden muafiyetine ek olarak; pamukla ilgili ziraat aletleri, tohum ve kozalara; on beş yıl içerisinde yapılacak fabrikaların birinci defa tesisine mahsus olmak üzere dışardan getirilecek makine ve edevata; ülkede kurulacak iplik fabrikalarına ait ürünlere tanınan gümrük istisnaları da önemli sayılabilecek vergi teşvik tedbirlerindendi.

Sosyal amaçlı muafiyet ve istisnalara rastlamakta mümkündü. Savaşlar, iç karışıklıklar ve doğal afetlerin mükellefleri sarsabileceği ödeme güçleri üzerinde olumsuz etkiler yapacağı açıktı. Böylesi durumlarda devletin vergi toplanmasında ısrar etmesi, sosyal patlamalara da yol açabileceğinden, en azından bazı geçici muafiyetlere başvurulması en sık rastlanan durumdu. Bunun yanında siyasal amaçlı muafiyetlerde görülmekteydi. Örneğin Kırım Savaşı sırasında önce Kars, sonra Silistre halkının 3 yıl müddetle “vergi”den muaf tutulmuştu⁴⁸¹.

3. MAKTU GELİRLER

Osmanlı Devleti’ne bağlı bazı idareler yıllık maktu bir ödemede bulunurlardı. Ödedikleri maktu tutarlarda bazı değişiklikler olmakla beraber, maktu vergi ödeyen idarelerin durumunda Tanzimat dönemi içerisinde herhangi bir değişiklik olmadı, Tanzimat’ın devraldığı yapı devam etti. Bu emaretler şunlardır:

1. **Mısır:** Öteden beri Osmanlı Devleti’ne maktu vergi ödeyen Mısır’ın, eyalet yönetimi Mehmet Ali Paşa ve evladına bırakılırken, buna karşılık Osmanlı Devleti’ne yıllık 60.000 kese vergi vermesi kararlaştırıldı. Bir ara 80.000 keseye yükseltilen bu maktu vergi, daha sonraları 1282 (1866/1867) yılından itibaren 150.000 kese olarak toplanmaktaydı. En son Yemen’e bağlı Zeylâ iskelesinin Mısır’a terkedilmesinden dolayı buna 3000 kese ilave edilmişti⁴⁸².

⁴⁸¹ Şener, a.g.e., s. 178, vd.

⁴⁸² Eldem, a.g.e., s. 256.

2. Eflak ve Boğdan: “Memleketeyn” olarak anılan bu iki beylik, başlangıçta Osmanlı Devleti’ne imtiyazlı olarak katılmışlardı. Öteden beri Eflak 4.000, Boğdan ise 2.000 kese maktu vergi öderken; Kırım Savaşı’nı takiben 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması sonrasında Eflak 5.000, Boğdan 3.000 keseye yükseltilmiştir.

3. Sırbistan: Sırbistan’ın başlangıçta hiçbir imtiyazı yoktu. Çıkan karışıklıklar üzerine Tanzimat’a yakın yıllarda verilen iki fermanla, yerel gelirlerin yerel masraflarına karşılık kendileri tarafından toplanması, buna karşılık Osmanlı Devleti’ne yıllık 4.600 kese vermeleri kararlaştırılmış ve bu tutar Tanzimat dönemi boyunca değişikliğe uğramamıştı⁴⁸³.

4. Sisam: 1831 tarihli bir ferman gereğince, gümrük ve aşar hasılatı kendi idareleri tarafından alınmak üzere, yıllık 800 kese vermeleri kararlaştırılmıştı ve sonradan bu miktarda herhangi bir değişiklik olmadı⁴⁸⁴.

5. Aynaroz: I.Murat zamanında verilen eski bir imtiyaz gereğince; Aynaroz yarımadasındaki manastırların aşarı karşılığında yıllık 174 kese alınırdı. İlk kez 1280 (1864/1865) bütçesinde 144 kese 400 kuruş olarak görülen bu maktu vergi, birkaç yıl sonra yalnız 144 kese olarak bütçelere geçmiş ve değişikliğe uğramadan öylece kalmıştı.

Maktu vergi ödeyen emaretler, Tanzimat döneminde değişikliğe uğramadan devralındığı gibi kalmıştı. Ancak 1878 yılında yapılan Berlin ve Ayastefanos Antlaşmaları ve İngiltere ittifakı ile bu idarelere Şarki Rumeli adıyla Bulgaristan, Girit ve Kıbrıs ilave edilmiş ve daha sonraki yıllarda da bazı değişiklikler olmuştur⁴⁸⁵.

4. ÇEŞİTLİ GELİRLER

Tanzimatçılar vergi gelirleri yanında hazineye, devletin tekel olarak işlettiği gelirleri de eklediler. Bunların içinde en önemlisi, tuz çıkartma ve satma işlemine uygulanan vergiydi. Diğer madenlerde olduğu gibi devlet, toprak ya da sudan çıkartılan tuzun beşte birini alma hakkına sahipti. Geleneksel olarak bu hak, her tuz madeni için iltizam biçiminde düzenlenmişti ve mültezimler bunları denetleme durumundaydılar. Tanzimat döneminde tuzlalar iltizam olmaktan çıkarılıp devletçe devralındı, daha sonrada diğer iltizamlar gibi bir daha geri verilmeyip doğrudan devletçe işletilmeye başlandı. Tuz ocakları ve tuzlalar önce Nafia Müdürlüğü’ne, sonra da Rüsumat Emaneti’ne bağlı Memleha Müdürlüğü’ne (Tuzlalar Müdürlüğü’ne) bağlandı. İmparatorluk sınırları içindeki tuzlaların mülkiyeti, tuz üretimi ve satışı devlet tekeli haline getirildi; bu tekelin sağladığı gelirler büyük ölçüde kaime (kağıt para) ve tahvillerin bedellerinin ödenmesinde kullanıldı. Tuz ithalatı da yasaklandı⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Şener, a.g.e., s. 188.

⁴⁸⁴ Eldem, a.g.e., s. 257.

⁴⁸⁵ Şener, a.g.e., s. 188, vd.

⁴⁸⁶ Shaw, a.g.e., s. 140.

Bunun yanında 1858 Arazi Kanunuyla madenlerin işletilmesi düzenlendi. Yasaya göre, devlet ve vakıf arazilerinde çıkan madenler devletin sayıldı. 1861’de ilk Maadin Nizamnamesi çıkarıldı. Buna göre, madenlerin işletilmesi için, 10 yıl süreyle ayrıcalık verilmesi, işletilen madenlerden devletin pay alması, devlet arazisinde dönüm başına yıllık belli bir miktar vergi (resm-i mukerrer) ödenmesi, işletmeye başlama sırasında ise ferman harcı alınması kabul edildi⁴⁸⁷.

1869 tarihli Orman Tüzüğü ile birlikte, tüm ormanları kapsamak üzere, kereste, odun ve kömürlerden alınacak vergiler konusunda da düzenlemeler yapılmıştı. 1876’da çıkarılan bir yönergeye göre de ormanlardan çıkarılan kereste, odun ve kömürden alınan “orman hakkı”, diğeri de, özel kişilere ait bulunan ormanlarla köy baltalıklarında kesilen ve hazırlanan her türden keresteden alınan “öşür”le yine bu ormanlardan kesilen odun ve kömürden alınan “pul resmi”dir⁴⁸⁸.

Posta hizmetlerinden gelir sağlanması ise 1838’de II.Mahmut’un yayınladığı bir buyrukla saptanmış, 1863’de de posta nazırı Agâh Efendi’nin önerisiyle, posta ücretleri pul olarak alınmaya başlanmıştı⁴⁸⁹.

Yukarıda adı geçen gelirlerin dışında, devlet barut imalat ve satışından, Dolmabahçedeki İstanbul havagazı şirketinden, Haliç Köprüsünden, Fırat ve Dicle nehirlerinde çalışan buharlı vapurlardan, saraya ait gayrimenkullerden de gelir elde etmekteydi. Ayrıca, devlete ait demiryollarının gelirleriyle özel demiryolu şirketlerinin kârlarından, hazine hisselerinin karşılığı olarak alınan paylarda bulunuyordu. Ancak, bütün bunların toplamı bile hazine gelirlerinin bütünü içinde çok küçük bir bölüm oluşturuyordu⁴⁹⁰.

487 “Madenler Vergisi”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. II, s. 8197.

488 Yücel Çağlar, *Türkiye’de Ormanlık Politikası*, Ankara, 1979, s. 120.

489 “Posta Gelirleri”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. II, s. 8198.

490 Shaw, *a.g.e.*, s. 946.

SONUÇ

Bir ülkede belirli bir zamanda uygulanan vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin tümü, o ülkenin vergi sistemini oluşturur. Vergi sistemi her ülkenin sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuki durumuna göre değişik yapıda olabilmektedir. Ülkelerin kendi ekonomik ve sosyal yapısı değişikçe, vergi sisteminde de buna paralel düzenlemeler yapılabilmektedir.

Osmanlı Devleti, kurulduğu yıllarda diğer İslam ülkeleri gibi mali kurumlarını şeriat ve fıkıh hükümlerine göre düzenlemiştir. Bununla birlikte devlet; kendisinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türk Devletlerinin yaşayış tarzlarını, ahlak, iktisat, adet, örf ve diğer özelliklerini almaktan çekinmediği gibi, bu devletlerin vergi konusundaki uygulamalarından da yararlanmıştır. Devlet, yükselme döneminde topraklarını devamlı genişlettiğinden, bu ölçüde gelirlerini de artırmıştır. Ancak gerileme dönemine girmesiyle birlikte, sürekli toprak kaybetmesi gelirlerin azalmasına ve devletin borçlanarak mali bunalım içerisine girmesine neden olmuştur. Bu durum karşısında bozulan maliyeyi düzeltmek için bir takım girişimler yapılmış, Tanzimat devri mali reformları, bu yenilik hareketlerinin son halkasını oluşturmuştur.

Tanzimat devrinde bütün Osmanlı kurumlarında olduğu gibi, vergi düzeni de Avrupa'daki gelişime benzer bir değişim sürecine girmiştir. Bu devirde yapılan vergi reformları, kısmen II. Mahmut devri reformlarının bir devamı özelliğini göstermiştir. II. Mahmut 1838'de ülkenin nüfus ve varlık sayımlarının yapılmasını emretmiş, böylece ödeme gücüne göre vergi alınması ilkesini getirmiştir. Tanzimatçı devlet adamları da aynı ilkeyi benimsemişlerdir.

İhtisap resmi 1826 yılında Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun giderlerini karşılamak üzere yeniden düzenlenmiş, bu verginin toplanması için İstanbul'da İhtisap Nazırlığı, taşrada da İhtisap Müdürlükleri kurulmuştur. 1854 yılına gelindiğinde ise Avrupa belediyeleri tarzında bir teşkilatın oluşturulmasına karar verilmiş ve bu tarihten itibaren İhtisap Nazırlığı görevini İstanbul'da "Şehremaneti" adıyla kurulan yeni bir kuruma devretmiştir. Taşrada ise bu dönemde yapılan düzenlemelerle ihtisap resminin önemi gitgide azalmış ve alımına son verilmiştir.

Tanzimat öncesinin erkek nüfus veya hane üzerine, ödeme gücü dikkate alınmaksızın eşit olarak paylaştırılan örfi vergileri, bu dönemde yerini, servet ve geliri bir ölçüde ödeme gücünün bir göstergesi sayan ancemaatin vergiye bırakmıştır. Halkı tamamen memnun etmeyen bu vergiden, tahrir gereğince alınan nisbi birer vergi olan emlak ve temettü vergilerine geçilirken daha ileri bir adım atılmış, vergilemede "kesinlik ilkesine" daha fazla yaklaşılabilmektedir.

Hem kırsal, hem de kentsel gelirler ve servet üzerinden alınan bir vergi olan, ancemaatin vergiyle emlak ve temettü vergileri; Osmanlı vergi sisteminde önemli bir

dönüşümün ifadesi olarak, günümüz emlak ve gelir vergilerinin oluşum zincirinin ilk halkasını meydana getirirlerken, toplumsal ve kurumsal gelişmelere yeterince uyum gösteremediği ve esasen eski düzenin kalıntısı olduğundan, mali açıdan aynı önemi gösterememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan yıkılışına kadar uygulanan aşar vergisi de Tanzimat döneminde yeni bir düzenlemeye sokulmuştur. Daha önce çeşitli biçimlerde ve değişik oranlarda alınmış bulunan aşarın bu dönemde her yerde aynı oranda alınması kabul edilmiştir. Aşarın iltizamdan kurtarılması yönündeki girişimler başarısız kalmıştır. Uygulamada, aynı bir vergi olan aşarın toplanması ve paraya çevrilmesi geniş bir mali kadroyu gerektirmiş, bu da vergi toplama masraflarını arttırmış ve denetimi güçleştirmiştir. Bu açıdan, aşarın daima iltizam yöntemi ile birarada olduğu görülmüştür.

Tanzimat'ın devraldığı geleneksel Osmanlı vergilerinden biri olan ağnam resmi de; önceleri hayvan varlığı üzerinden alınan bir vergi iken, sonraları hayvanların yıllık gelirleri üzerinden alınan bir vergi haline getirilmiştir.

Tanzimat'la birlikte cizyenin dağıtımı ve toplanması işleri patrik ve haham gibi dini cemaat liderlerine bırakılmış, fakat bu girişimden olumlu bir sonuç alınamamıştır. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra ise cizye, bedel-i askeriye dönüştürülmüştür.

Tanzimat devrinde gümrük vergilerinde de önemli gelişmeler olmuştur. İç ticaretin gelişmesini engelleyen iç gümrük vergileri yer yer kaldırılmaya başlanmıştır. 1838'de başlayarak önce İngiltere ve Fransa olmak üzere, Avrupa devletleriyle imzalanan dış ticaret anlaşmaları, devletin dış gümrük vergileri üzerindeki yetki ve denetimini büyük oranda kaybetmesi sonucunu yaratmıştır.

Osmanlı mali sisteminde çağdaş bir damga vergisi uygulamasına da yine Tanzimat döneminde damgalı resmi kağıtların kullanılmaya başlanmasıyla geçilmiştir. Bu dönemde damga resmi ve harçların, vergi gelirleri içerisindeki payı önemli ölçüde artmıştır.

Görüldüğü gibi Tanzimat'la başlayan mali reform hareketlerinde vergi sisteminin aynilikten naktiliğe çevrilmesine ve bölgesel olmaktan çıkarılıp, merkeziyetçi bir niteliğe kavuşturulmasına büyük bir önem verilmiştir. Bununla birlikte şer'i ve örfi vergilerin kaldırılması ve yerlerine batının uyguladığı bazı vergilerin konulması yolundaki çabalar, bu dönemin en önemli ve belirgin bir özelliğidir.

Osmanlı devlet teşkilatı, başta padişahlık kurumu olmak üzere, Tanzimat hareketinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Oluşturulan yeni kurum ve düzenlemeler bir yandan padişahın mutlak gücünü sınırlandırmaya doğru gelişirken, öte yandan geleneksel Osmanlı devlet teşkilâtında belirgin bir değişimi ortaya çıkarmıştır.

Osmanlılar'da devlet işlerinin görüşüldüğü en üst kuruluş olan Divan-ı Hümayun, II. Mahmut devrinde kaldırılarak yerini Avrupa örneğine göre kurulan nezaretlere bırakmıştır. 1838'de Maliye Nezareti kurulmuş, Tanzimat devrinde yapılan düzenle-

melerle mali idarenin bir bakanlık şeklinde örgütlenmesi sağlanmıştır. Yine bu dönemde; gerek yeni reformların uygulanışından doğan sorunları çözümlenmek, gerekse mali idareye yardımcı olmak amacıyla pekçok komisyon ve meclis oluşturulmuştur.

Tanzimat devri bir bakıma XVIII. yüzyılın sonundan itibaren süregelen gelişmelerin bir ürünü ve sonucudur. Tanzimatçı devlet adamları, giderek artan devlet giderlerine, sağlam karşılık bulma yolunun, vergi kaynağına inmek ve yükümlüden elde edilen vergiyi minimum kayıpla hazineye göndermek olduğu düşüncesini benimsemişlerdir.

1840 yılında iltizam yönteminin kaldırıldığı ilan edilmiş, muhassıllık adı verilen bir teşkilât meydana getirilmiş, eyaletlerde vergilerin toplanması, emlak ve nüfusun sayımı, kaza ve köylerde yeni meclislerin kurulması görevleri merkezden tayin olunan bu muhassıllara verilmiştir. Muhassılların görevlerini ne şekilde yapacaklarına ait talimatnameler çıkarılmıştır. Bu yeni teşkilât ile eyalet idaresinde merkezi denetimin daha etkili bir hale getirilmesi, mültezimlerin yaptığı haksızlıkların önlenmesi, sancak merkezleri, kaza ve köylerde meclislerin kurulması ile cins ve meshep ayrımı yapılmadan halkın devlet idaresinde söz sahibi olması düşünülmüştür. Nitekim bütün mali işlerden sorumlu tutulan muhassıllar, gittikleri yerlerde Tanzimat ilkelerini tanıttıkları gibi kurdukları meclisler ile müslim ve gayrimüslim grupların idareye katılmasını amaçlayan önemli bir kurumun oluşmasını sağlamışlardır. Ancak adil bir vergi sisteminin kabul edilmesi, iltizam yönteminin kaldırılması; öteden beri halkı istismar etmeye alışmış olan mültezimlerin, vergiden muaf ulemanın, daha az vergiye tabi olan zengin toprak sahiplerinin ve sarrafların muhalefetine neden olmuştur. Bu nedenlerle muhassıllar kendilerinden bekleneni tam anlamıyla yerine getirememişler, 1842'den itibaren yerlerini mülki idare amirlikleri almıştır.

Tanzimat devrinde devlete angarya niteliğinde mal ve hizmet sunulması uygulamasına da son verilmiştir. Devlet sağladıkları mal ve hizmetler karşılığı vergiden muaf tutulan kimselerin, ilçe ve köylerin bu muafiyetleri kaldırılmış ve sözkonusu mal ve hizmetlerin para ile satın alınması kuralı getirilmiştir. Bu yöndeki uygulamalarda da tam bir başarı sağlanamamıştır.

Tanzimat devrinde bütün kurumlarda olduğu gibi maliyede de merkezileşme başlamıştır. 1840 yılında Mansure Hazinesi, Redif Hazinesi, Hazine-i Amire gibi farklı hazinelerin kaldırılması ve Maliye Hazinesi ile birleştirilmesiyle büyük ölçüde hazinede birlik ilkesi sağlanmıştır.

Tanzimat devrinde modern bütçe anlayışının getirilmesi de önemli yer tutmuştur. 1855 ve 1874 yıllarında yapılan bütçe nizamnameleri ile bütçenin hazırlanması, onaylanması, uygulanması ve denetlenmesi ile bütçe ilkeleri açısından batı anlayışına uygun önemli gelişmeler olmuştur.

Görüldüğü gibi Tanzimat, Osmanlı merkez ve taşra maliye teşkilatı, bütçe anlayışı, mali hukuk, kamu gelir ve giderleri bakımından yoğun bir reform alanı haline gelmiş, günümüze kadar uzanan gelişmelerin anlamlı bir dönemi olmuştur. Bununla birlikte yapılan reformlar, personel azlığı, yeterli bilgi birikiminin olmayışı, bazı çıkar gruplarının muhalefeti, yabancıların sahip oldukları vergi ayrıcalıkları, bazı savaşlar ve dış baskılar gibi nedenlerle tam anlamıyla uygulanamamıştır. Herşeye rağmen, Türk vergi sisteminin günümüze kadar olan gelişim sürecinde, Tanzimat, Osmanlılar'ın geleneksel vergi düzeninin değişime uğradığı önemli bir aşama olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

MAKALELER

- ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reaya'dan Alınan Vergi ve Resimler", **Gazi Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c. V/5 den ayrı basım, Ankara, 147.
- DURAN, Bünyamin, "Türkiye Tarımındaki Gelişmeler", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler**, Ankara, 1990.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Bell.**, c. LV (1991).
- GARNIER, Joseph, "İlm-i Umur-ı Maliye'ye Dair Bazı Mülahazat", **Tasvir-i Efkar**, (25 Muharrem-24 Sefer 1285), No: 586-599.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyib, "Tanzimat Hareketi'nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", **Bell.**, c. XXXI/121 (Ocak 1967) den ayrı basım, Ankara 1967.
- GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", **Belgeler**, c. XIII/17, Ankara 1988.
- İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Bell.**, c. XXVIII/109.112 (1964).
- MAKASDAR, Sami, "Osmanlılar'da Vergi, Verginin Tarihine Bir Bakış", **Vergi ve Resimler Dergisi**, S. VIII, İzmir 1946.
- SARÇ, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", **Tanzimat I**, İstanbul, 1940.
- SEYFİ, Ali Rıza, "İmparatorluk Devri'nde Sanayileşme Komedi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 31 Temmuz-5 Ağustos 1939.
- ŞENER, Abdüllatif, "Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989.
- TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devri'nde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- TÜRKAY, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi 1-2", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 10 (56) Mayıs 1972, 10 (57) Haziran 1972, İstanbul.

"Vergi Reformları = Tax Reforms", İ.İ.T.İ.A. Ekonomi Fakültesi, İstanbul, 1981.

YÜCEKÖK, Ahmet, "Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmesi", Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası, c II/1, (1969).

KİTAPLAR

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, c I (1243-1453), c. II (1453-1559), 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979.

BARKAN, Ömer Lütfi, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

BERKİ, Ali Hikmet, **Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmet Han ve Adalet Hayatı**, İstanbul, 1953.

BİLDİRİCİ, Ziyaettin, **Türk Vergi Sistemi**, Eskişehir, 1995.

BULUTOĞLU, Kenan, **Türk Vergi Sistemi**, c. I, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1990.

ÇAĞLAR, Yücel, **Türkiye'de Ormanlık Politikası**, Çağ Matbaası, Ankara, 1979.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 8. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1988.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.

FALAY, Nihat, **Maliye Tarihi Ders Notları**, İstanbul, 1966.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

HÜBNER, Otto, (Çev: Mehmet Mithat), **Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare**, İstanbul, 1286.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeleri**, İstanbul: 1972.

- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Tanzimat ve Nizam-ı Cedit Devirleri (1789-1856)**, c V., Ankara, 1947.
- KARAMÜRSEL, Ziya, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, TTK Yayınları, VIII. Seri, No: 11, Ankara, 1940.
- KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 2. Baskı, TTK Yayını, VII. Dizi, Sa. 19 a., Ankara, 1985.
- KAZICI, Ziya, **Osmanlılar'da Vergi Sistemi**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1977.
- KURMUŞ, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- ORTAYLI, İlber, **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, TODAİE Yayınları, No. 142, Ankara, 1974.
- ÖNSOY, Rıfat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, 1988.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I-II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- PELİN, Fazıl, **Finans İlmî Bütçe**, c. I, Fas. I, İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1944.
- SAY, Jean Babtiste, (Çev: Sehak Abru), **İlm-i Tedbir-i Menzil**, Mühendisöğlü Tabhanesi, (1268).
- SAYAR, Nihat, **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, 2. Baskı İİTİA Nihat sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, No. 288/513, İstanbul, 1978.
- SEVİMAY, R.Hayri, **Cumhuriyet'e Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, İstanbul, 1995.
- SHAW, Stanford J., Ezel Kural, (Çev. Mehmet Harmancı), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c II, E Yayınları, İstanbul, 1983.
- SÜREYYA, Mehmet, **Sicill-i Osmani-Osmanlı Ünlüleri 6**, Eski Yazıdan Yeni Yazıya I Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, No. 11532/923, İstanbul, 1996.
- ŞENER, Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

UNAT, Faik Reşit, **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, 6. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, VII. Dizi, Sa. 37 c, Ankara, 1988.

WELLS, Charles, (Çev.: Abdüllatif Şener), **İlm-i Tedbir-i Mülk**, (Ankara, 1860).

YALÇIN, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi- Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci**, Ankara, 1979.

YAZIR, Hamdi, **Hak Dini, Kur'an Dili**, İstanbul, 1960.

YÜCELEN, Hilmi, **Türk Mali Tarihine Toplu Bir Bakış ve Maliyeci Şairler Antolojisi**, İstanbul, 1973.

Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi (1863-1963), Ankara: 1964.

ANSİKLOPEDİLER

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, c.XXI, Ana Yayıncılık, İstanbul: 1990.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, c.VII, c.XI, c. XII, c. XIII, c. XV, c. XVII, c.XXII, Milliyet Yayınları, İstanbul: 1986.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c.IV, İstanbul: 1994.

Ekonomi Ansiklopedisi, c.III, İstanbul: 1984.

Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, c.X, Gelişim Yayınları, İstanbul: 1983.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, c.V, İstanbul: 1950.

İslam Ansiklopedisi, c.XI, İstanbul: 1970.

Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedisi, c.VI, c.XII, Yayınevi, İstanbul: 1988.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.IV, İstanbul: 1985.

Türk Ansiklopedisi, c.XII, c. XVIII, M.E.B., Ankara: 1964.

Türkiye Ansiklopedisi, c.V, Ankara: 1957.

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, c.XI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul: 1982-1983-1984.